

KLEIO

Uitgave van de VGN
Jaargang 61
Juni 2020

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Van pacifisme in Weimar
tot terrorisme van de RAF

Duitsland in Europa 1918-1991

- De politieke ideologie van het **Plakkaat van Verlatinge**
- De **Pest van Justinianus** veranderde de geschiedenis
- Grensoverschrijdend aan de slag met **In Europe Schools**

KLEIO

4 Republiek vol republikeinen

De andere kant van de Weimarrepubliek

12 De gevaarlijke cocktail

Licht op Verplicht: De Neurenberger Rassenwetten (1935)

15 Hoe communicatie het nazisme groot kon maken

Een succesvolle propagandamachine

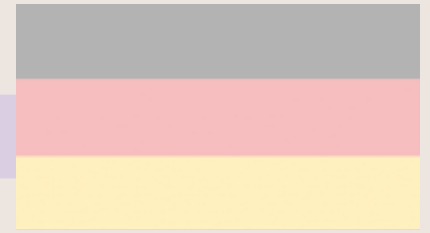

26 Richard Strauss en John de Lancie

Een bijzondere ontmoeting aan het einde van de oorlog

30 Een nooddak als nationale staat

De oprichting van de Bondsrepubliek

38 De DDR in de jaren van Walter Ulbricht

Crisismanagement achter de Muur (1949-1971)

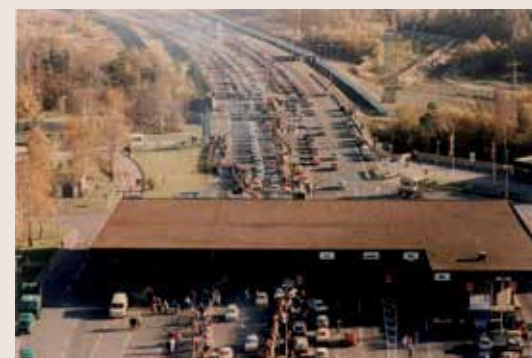
54 Van tegen-cultuur naar terrorisme, en weer terug

De West-Duitse protestgeneratie en de RAF (1965-1978)

66 De miraculeuze omwenteling in 328 dagen

Van val van de Muur tot Duitse eenheid

22 De politieke ideologie van het Plakkaat

42 Digitale tools voor in de (online) les

44 Aan ziekte ten onder

De Pest van Justinianus in de zesde eeuw

49 Weg met de gildes!

Licht op Verplicht:
De Wet Le Chapelier (1791)

61 In Europe Schools

Uitwisselen, onderzoek doen en ervaringen delen

Beste lezer,

Binnenkort komt de recente Duitse geschiedenis weer op het programma van veel eindexamenklassen, en wel als historische context Duitsland in Europa 1918-1991. Niet alleen de ondergang van de Weimarrepubliek en het geweld van het Derde Rijk, maar ook de Koude Oorlog, de tijd van de Berlijnse Muur en de hereniging van beide Duitslanden in 1990 zullen de aandacht opeisen van vele docenten en nog meer scholieren.

Voor ons reden genoeg om de bestaande samenwerking tussen *Kleio* en het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA) te versterken. Voor docenten heeft het DIA immers een breed aanbod. Denk aan nascholingen en lesmateriaal – bijvoorbeeld bij historische films –, aan posters en achtergrondinformatie. Zo staat voor december 2020 een studiereis naar het *Haus der Geschichte* en het vroegere *Regierungsviertel* in Bonn op het programma (zie p. 74).

Verder geeft onze webredactie op www.duitslandinstituut.nl altijd actuele informatie over ontwikkelingen en gebeurtenissen in Duitsland. Daar komt de complexe erfenis van de twintigste eeuw uiteraard regelmatig in beeld. Er is ook een uitgebreid online naslagwerk. U vindt hier onder meer een historische tijdlijn over de Duitse geschiedenis, verdiepingsdossiers en ander educatief materiaal dat bijvoorbeeld uitstekend voor profielwerkstukken geschikt is. Met het oog op de toekomstige examenstof vindt u in deze *Kleio* vijf artikelen, geschreven door historici die uitstekend met de jongste stand van wetenschappelijk onderzoek bekend zijn. Zo belicht Patrick Dassen van

de Universiteit Leiden de onverwacht grote steun voor de Weimarrepubliek en bespreekt DIA-directeur Ton Nijhuis het onwaarschijnlijke succesverhaal van de Bondsrepubliek. Willem Melching (Universiteit van Amsterdam) schetst de vroege geschiedenis van de DDR, de Utrechtse historicus Jacco Pekelder portretteert de West-Duitse protestgeneratie en ten slotte geeft Hanco Jürgens van het DIA een overzicht over de Duitse eenwording in Europese context.

Het DIA en *Kleio* werken momenteel aan een bundeling van de in de afgelopen maanden verschenen artikelen over Duitsland, verrijkt met aandacht voor didactische vragen en actuele inbedding. De publicatie zal in de herfst beschikbaar komen, zodat deze verdieping bij de toekomstige examenstof in handzaam formaat bereikbaar is voor onderwijsdoelenden.

Ik wens u veel inspiratie en le(e)splezier.

Krijn Thijs is historicus en wetenschappelijk medewerker van het Duitsland Instituut Amsterdam.

- 9 Boeken
- 10 Ton Nijhuis... en de geschiedenis
- 20 In de klas: Propaganda in het Derde Rijk
- 29 Column: Ton van der Schans
- 34 Kleioscoop: 1917
- 58 Kleioscoop: In Europa
- 70 Recensies
- 72 Kleiokrant
- 75 Column: Jelte Posthumus | Colofon

Cover: In Oost-Duitsland zijn westerse begrippen ongewenst. Zo spreekt men van een *Plattenunterhalter* die muziek draait bij een *Tanzveranstaltung*. De Oost-Duitse jeugd doet daar niet aan mee, zij dansen op muziek van de dj in de disco. Op de foto een *Tanzveranstaltung* in Jördensdorf, 17 augustus 1978. Beeld: Bundesarchiv.

Republiek vol republikeinen

De andere kant van de Weimarrepubliek

Een van de grootste misverstanden over de Weimarrepubliek is dat het een 'republiek zonder republikeinen' zou zijn. Er waren wel degelijk veel mensen bereid om de eerste democratie op Duitse bodem te verdedigen en te versterken. Een tegengeluid tegen het dominante verhaal over de zwakke Weimarrepubliek aan de hand van het 'democratisch bolwerk' Pruisen en de grootste, prorepublikeinse veteranenorganisatie, de Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold.

Filmtips voor in de klas

De redactie van *Kleio* verzamelde tips voor films en series die aansluiten bij de historische context Duitsland in Europa 1918-1991.

U vindt deze op www.vgnkleio.nl.

De prorepublikeinse Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold, de veruit grootste veteranenorganisatie van de Weimarrepubliek. Beeld: Bundesarchiv.

Natuurlijk, als men aan de Weimarrepubliek denkt, dan doemen vooral beelden op van opstanden en marcherende vrijkorpsen, van kruiwagens vol waardeloos geld, van radicale antisemieten die politieke moorden plegen en van Hitler die vlammende toespraken houdt. Er is nu eenmaal dat ene hele grote moment in de Duitse geschiedenis, dat zulke fatale gevolgen zou hebben voor de Europese en zelfs wereldgeschiedenis: op 30 januari 1933 ging de Weimarrepubliek ten onder, toen Hitler aan de macht kwam. Natuurlijk vraagt die ondergang van de Weimarrepubliek dringend om een verklaring. Dat is de taak van de historicus, en ook van de docent voor de klas. Hij of zij zal leerlingen moeten uitleggen wat de betekenis was van de nederlaag en revolutie van 1918-19, van het Verdrag van Versailles, de Ruhr-bezetting en de inflatie van 1923, de putschpogingen van links- en rechtsextremisten, van de Grote Depressie enzovoorts. Het is van belang dat steeds opnieuw uitgelegd wordt wat de zwakke plekken waren van de Weimarrepubliek, die zoveel vijanden had, niet alleen de nazi's en de communisten,

maar ook de nationaal-conservatieve oude elite die verenigd was in de DNVP (*Deutsch Nationale Volkspartei*). Aan die immense vijandschap valt niets af te dingen.

Deze kant van de Weimarrepubliek is in het algemeen al redelijk goed bekend. Bovendien, en veel belangrijker: een van de grootste valkuilen van de geschiedbeoefening is dat men gaat redeneren vanuit het 'eindresultaat' van een ontwikkeling ('teleologie'), in dit geval 30 januari 1933. Daardoor ontstaat het gevaar dat de gehele Weimarrepubliek te veel in de schaduw van Hitler komt te staan en men de 'andere kant van Weimar' over het hoofd ziet.

Politieke moord

Laat ik beginnen met een sprekend voorbeeld. Op 24 juni 1922 werd de Joodse minister van Buitenlandse Zaken, Walther Rathenau, vermoord door rechtsradicalen. De moord was mede een uitvloeisel van het rabiante antisemitisme, dat door en na de Eerste Wereldoorlog zoveel sterker was geworden. Dat was ernstig genoeg. Maar de ►

Patrick Dassen is universitair docent Algemene Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en schreef onder meer *Sprong in het duister. Duitsland en de Eerste Wereldoorlog* (2014).

De begrafenis van de vermoorde Joodse minister Walther Rathenau was de grootste die Duitsland ooit had gekend. Zijn lichaam lag opgebaard in de Reichstag. Beeld: Bundesarchiv.

andere – minder zichtbare – kant van het verhaal is dat na de moord in het hele land demonstraties plaatsvonden waaraan miljoenen mensen deelnamen. Alleen al in Berlijn gingen de dag na de moord zo'n 500.000 mensen de straat op. De begrafenis op 27 juni was de grootste die Duitsland ooit had gekend. De moord lokte een ongekende golf van sympathie uit voor de Weimarrepubliek. Zo noteerde graaf Harry Kessler in zijn dagboek op 25 juni: 'De verbittering over de moordenaars van Rathenau is diep en echt, net zoals de aanhangelijkheid aan de republiek, die veel dieper zit dan het vooroorlogse monarchistische "patriottisme"'. Met andere woorden, er zit vaak een andere kant aan bepaalde verschijnselen die niet altijd even goed zichtbaar is – men moet steeds proberen de vele ambivalenties en nuances te zien. De Weimarrepubliek had ook kansen. Hierna zal ik kort ingaan op twee betrekkelijk onbekende – maar wel degelijk belangrijke – fenomenen van de Weimarrepubliek die de 'andere kant van Weimar' belichten, namelijk Pruisen als een 'democratisch bolwerk' en als tweede de *Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold*, de veruit grootste veteranenorganisatie. Het eerste is een voorbeeld van steun 'van boven' voor de republiek, het tweede van steun 'van beneden'.

Steunpilaar Pruisen

In het Tweede Keizerrijk (1871-1918) had Pruisen nog gegolden als het bastion van reactionaire krachten en agressief militarisme. Verrassend genoeg werd Pruisen in de Weimarrepubliek juist een steunpilaar van de democratische republiek. Dat was buitengewoon belangrijk, want Pruisen was Duitslands machtigste en met afstand grootste deelstaat, die maar liefst zo'n 60 procent van het Duitse grondgebied en bevolking bevatte. Veruit het grootste deel van justitie, de politie, het gemeentetoezicht, het onderwijs en algemeen bestuur – kortom, de instrumenten om macht uit te oefenen – waren niet in handen van de regering van het Duitse Rijk, maar in die van Pruisen. In de Rijksraad (de vertegenwoordiging van de deelstaten) bezat Pruisen 40 procent van de zetels.

De Ehrhardt-brigade probeerde in 1920 een staatsgreep te plegen in Berlijn. Beeld: Library of Congress.

'Wie Pruisen heeft, heeft het rijk' was niet voor niets een geveugeld gezegde. Dat Pruisen een bolwerk van de democratie kon worden, was voor een groot deel een reactie op de rechtse Lüttwitz-Kapp-putsch in maart 1920, die in Pruisen een diepe politieke breuk tot gevolg zou hebben (anders dan in Duitsland als geheel).

De putsch was voortgekomen uit woede over de gedwongen ontbinding van de vrijkorpsen. De slecht voorbereide coup mislukte echter, mede als gevolg van een algemene staking waartoe onder anderen de sociaaldemocratische president, Friedrich Ebert, had opgeroepen. Met zo'n twaalf miljoen stakers zou het de grootste staking uit de Duitse geschiedenis worden – een staking niet tegen, maar juist ter verdediging van de republiek. Dat was hoopvol voor Ebert en de zijnen. Maar van de andere kant was tijdens de putsch ook pijnlijk duidelijk geworden dat sommige ambtenaren, opgeleid en gesocialiseerd in het keizerrijk, weinig ophadden met de Weimarrepubliek: veel provincie- en districtshoofden waren gewoon aan het werk gebleven en in de provincie Oost-Pruisen had zelfs de hele top van het bestuur de regering van Lüttwitz-Kapp erkend.

Nieuwe leiding

Daarom werd na de coup in Pruisen een flinke verandering van de politieke leiding doorgevoerd. Te beginnen met het aanstellen van de SPD'er Otto Braun (1872-1955). Deze prominente en energieke sociaaldemocraat was, met slechts korte onderbrekingen, van 1920 tot 1932 minister-president van Pruisen. Braun, de 'rode tsaar van Pruisen', wilde dat Pruisen 'borg stond voor het voortbestaan van de Duitse republiek'. Al op 30 maart 1920, twee weken na de mislukte putsch, kondigde hij aan dat hij een 'verandering van hoofd en ledematen' wilde doorvoeren. De nuchtere, pragmatische en gematigde Braun wist in Pruisen opvallend stabiele regeringen te creëren, bestaande uit SPD, de links-liberale DDP en het katholieke Zentrum. 'Binnen twaalf jaar', schreef

hij niet zonder tevredenheid in 1932, 'is Pruisen, ooit een staat met enorme klassenverschillen en een grote politieke onderdrukking van de arbeidersklasse, een staat met eeuwenoude, feodale hegemonie van de *Junkerklasse*, veranderd in een republikeinse volksstaat.'

Onder leiding van de nieuwe Pruisische minister van Binnenlandse Zaken, de slagvaardige SPD'er Carl Severing, werden vergaande democratische veranderingen van het bestuur, de ambtenarij en de politie doorgevoerd, waarbij flink wat ontslagen vielen – het 'systeem-Severing'. Onbetrouwbaar gebleken districtcommissarissen werden vervangen door mannen van wie verwacht werd dat ze de republiek wél zouden verdedigen. En dat slaagde wonderwel. In 1929 waren 291 van de 540 hoge ambtenaren lid van een van de coalitiepartijen; 9 van de 11 provinciehoofden en 21 van de 32 districtshoofden waren lid van een van de coalitiepartijen. Terwijl in 1918 nog 11 van de 12 provinciehoofden van adel waren, waren er dat in de periode 1920-1932 nog maar 2. Ook andere sleutelposities van het binnenlands bestuur, zoals de Pruisische politie, werden nu bezet door leden van de Weimarcoalitie. Kandidaten voor hoge functies werden niet alleen mentaal en fysiek gekeurd, maar ook werd nagegaan of hun vroegere gedrag kon garanderen dat ze zich op een positieve manier voor de staat zouden inzetten. Zo kwam het dat in Berlijn tussen 1920 en 1932 robuuste en overtuigende republikeinen van sociaaldemocratische snit aan het hoofd van de politie stonden. Op deze manier werd Pruisen in de loop der jaren een democratisch bolwerk, een belangrijke reden waarom de republiek het überhaupt veertien jaar heeft volgehouden.

Toch zouden ook in Pruisen de tegenkrachten uiteindelijk te sterk blijken: in juli 1932 kwam er door een staatsgreep – de 'Pruisenslag' onder de nieuwe rijkskanselier Franz von Papen – een tragisch einde aan de sociaaldemocratische dominantie in Pruisen. Toen pas. Ook hier betekende de Grote Depressie een doorbraak van de NSDAP, die in 1928 nog slechts 2,6 procent van de stemmen had behaald.

Veteranen

Een tweede belangrijke steunpilaar van de Weimarrepubliek was de Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold, de prorepublikeinse, paramilitaire organisatie van oorlogsveteranen. De Reichsbanner werd opgericht op 22 februari 1924 en bestond tot maart 1933. Het belangrijkste doel van de Reichsbanner was de verdediging van de Weimarrepubliek tegen haar vele vijanden. Vooral de communistische opstanden en de Hitler-putsch in de herfst van 1923 hadden duidelijk gemaakt dat een bundeling van krachten tegen de rechts- en links-extremisten noodzakelijk was.

De Reichsbanner zou al snel een spectaculaire groei doormaken. De meeste historici schatten het aantal leden op 1 à 1,5 miljoen. Daarmee was de Reichsbanner veruit de grootste paramilitaire organisatie van de Weimarrepubliek. Immers, de *Stahlhelm*, de grootste rechtse paramilitaire veteranenorganisatie, had tijdens zijn hoogtepunt in 1929-30 niet meer dan 350.000 tot 400.000 leden en de *Jungdeutscher Orden*, een van de ideologische voorlopers van de NSDAP, telde vanaf het midden van de jaren twintig hoogstens zo'n 100.000 leden. Dat betekent dus dat de Reichsbanner ruim twee maal zo groot was als de twee belangrijkste rechtse-nationalistische paramilitaire organisaties samen.

'Pruisen werd een democratisch bolwerk, een belangrijke reden waarom de republiek het überhaupt veertien jaar heeft volgehouden'

In naam stond de Reichsbanner weliswaar boven de partijen, maar in werkelijkheid steunde de organisatie op de partijen van de Weimarcoalitie, de SPD, het Zentrum en de DDP. Maar de leden waren toch vooral aanhangers of kiezers van de SPD (zo'n 90 procent). Ook in sociaal opzicht behoorden de leden bijna allemaal tot de arbeidersklasse. De naam Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold verwees letterlijk naar de zwart-rood-gouden vlag ('banier'), de officiële vlag van de Weimarrepubliek en ook de vlag van de nationaal-liberale revolutionairen van 1848-49, als symbool van de Duitse democratie en eenheid. Daarmee plaatste de Reichsbanner zich in een duidelijke democratische traditie van de Duitse geschiedenis. Ook dat was een lijn van ►

Otto Braun, de sociaaldemocratische minister-president van Pruisen (1920-1932) voerde belangrijke hervormingen door ter verdediging van de Weimarrepubliek. Beeld: Bundesarchiv.

continuïteit, waarmee men tevens wilde aantonen dat de Weimarrepubliek in de Duitse geschiedenis geen afwijking was. Een van de belangrijkste concrete taken van de Reichsbanner was het beschermen van (verkiezings)bijeenkomsten van de coalitiepartijen, die nogal eens werden verstoord door rechts-nationale krachten, zoals de SA. Het grote belang van de Reichsbanner was dat de republikeinen nu vanaf 1924 ook eindelijk in de publieke sfeer aanwezig waren met hun marsen en herdenkingen. Tot die tijd waren vooral de luidruchtige vijanden van de republiek, zoals de vrijkorpsen en communisten, op straat zichtbaar geweest. Nu kwamen daar de honderdduizenden verdedigers van de republiek bij. Dat maakte een groot verschil.

De grondwet vierden

Naast het beschermen van de bijeenkomsten van partijen van de Weimarcoalitie waren voor de Reichsbanner herdenkingen en de viering van 'Republikeinse dagen' belangrijk. Centraal was 'Verfassungstag': vanaf 1921 de jaarlijkse herdenking van 11 augustus, de dag waarop de grondwet tot stand was gekomen (in 1919). De grondwet werd gezien als een goede manier om gelijkheid en burgerschap te versterken. Begeleid door eigen muziekkapellen waren er op 11 augustus in het hele land in talloze gemeenten feestelijke plechtigheden, optochten met de zwart-rood-gouden vlaggen, theateruitvoeringen, koorgezangen en openbare betogingen met prominente sprekers.

Een demonstratie van pacifisten in Berlijn, 1921. In de auto Elsa, de vrouw van professor Einstein. Beeld: Bundesarchiv.

Verder lezen

Clark, C., *IJzeren koninkrijk. Opkomst en ondergang van Pruisen, 1600-1947* (Amsterdam 2015).

Orlow, D., *Weimar Prussia, 1918-1925. The Unlikely Rock of Democracy* (Pittsburgh 1986).

Ziemann, B., *Die Zukunft der Republik? Das Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold 1924-1933* (Bonn 2011), ook online.

Ziemann, B., *Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture* (Cambridge 2013).

www.reichsbanner-geschichte.de: de overzichtelijke en informatieve website van de Reichsbanner, inclusief personen, thema's, primaire bronnen, bibliografie etc.

In 1929, bij de tienjarige herdenking, waren er in Berlijn honderdduizenden mensen op de been. Andere activiteiten waren de deelname aan 1 mei, de Dag van de Arbeid, en de herdenkingen van bijvoorbeeld de gesneuvelden in de revolutie van 1848-49. Ook werden gedenktekens opgericht voor republikeins gezinde politici die door rechts-extremisten waren vermoord, zoals Matthias Erzberger (Zentrum) en Walther Rathenau (DDP). Kortom, de Reichsbanner was zeer zichtbaar en veel leden waren dan ook uiterst actief in hun spaarzame vrije tijd en met gebruik van meestal eigen financiële middelen.

De Reichsbanner verdedigde niet alleen de Weimarrepubliek, zij was in de tweede plaats ook een organisatie van oorlogsveteranen. De ervaring en verwerking van de Eerste Wereldoorlog speelde een cruciale rol. Zeker in de beginjaren van de Reichsbanner had maar liefst zo'n 90 procent van de leden deelgenomen aan de oorlog. Dat ging dus om zo'n één miljoen ex-soldaten, die heel goed wisten waarover ze het hadden. Zij benadrukten vooral de verschrikkingen van de oorlog en keerden zich uitdrukkelijk tegen de agressieve en stoere mannelijkheidsmythe, die bijvoorbeeld de Stahlhelm voorstond.

Zo nam de Reichsbanner in alle duidelijkheid afstand van het oorlogsapparaat van het oude keizerrijk. De Weimarrepubliek was in de ogen van de leden een noodzakelijk gevolg van het volledige bankroet van het wilhelminische systeem en zijn heersende kaste. De dag van de wapenstilstand, 11 november, was voor hen dan ook een belangrijke dag. Om aan te tonen dat het ook anders kon, werden er in de jaren twintig met Franse oorlogsveteranen contacten ter verzoening en ontwapening aangeknoopt: de dood van soldaten moest niet leiden tot revanche, maar juist tot internationale verzoening.

Ter verwerking van de Eerste Wereldoorlog werden er talloze boeken en kleinere geschriften gepubliceerd. Daarin wezen de leden van de Reichsbanner bijvoorbeeld op de strategische blunders van de leiding van het keizerlijke leger, vooral van Hindenburg en Ludendorff. De belangrijkste les die de Reichsbanner uit de Eerste Wereldoorlog trok was een 'gematigd pacifisme'. Er waren in de beweging zelfs pacifistische officieren actief die bewust met de Duitse militaire traditie hadden gebroken, zoals Ludwig von Rudolph, die in het openbaar afstand nam van de Dolkstootlegende. Meer in het algemeen deed de Reichsbanner er alles aan om deze invloedrijke legende te ontcrachten.

Uiteindelijk zou ook de Reichsbanner begin jaren dertig niet opgewassen zijn tegen het agressieve geweld en de manipulaties van de nazi's (en de tegenwerking door de communisten). In de laatste fase van de Weimarrepubliek stond ook de Reichsbanner machteloos. Veel prominente leden zouden na 1933 in concentratiekampen om het leven komen. ■

Een tijd van leven

Erich Maria Remarque
De schrijver van *Van het westelijk front geen nieuws* waarin de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog worden verteld, neemt in deze roman de periode van de nazi's onder de loep. Cossee | € 25,99

In de schaduw van een nachtvlinder. Een archeoloog op zoek naar sporen van de Holocaust

Ivar Schute
Jarenlang deed Schute archeologisch onderzoek op plekken waar de Holocaust nog in de grond zat. Dat leverde niet alleen enkele bijzondere vondsten op, maar tegelijkertijd allerlei vragen, zoals: wat te doen met de voorwerpen en fundamente? Prometheus | € 24,99

Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie

Rob Bakker
Dik boek over de weinig verheffende rol die de ruim 200.000 ambtenaren hebben gespeeld tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een Nederlandse topambtenaar schreef aan de Duitse bezetters: 'Bevolkingsboekhouding is dienen.' Een boeiend boek. Verbum | € 29,50

Post uit Rusland, 1972-2020. Over de macht en de eenling

Laura Starink
Van Brezjnev tot Poetin: Starink beschrijft een interessante periode in de Russische geschiedenis. Onder Brezjnev leek alles strak en duidelijk, maar door de perestrojka van Gorbatsjov veranderde het land totaal. Onder Poetin is de autocratie en de orde weer terug. Mooie anekdotische vertelling. Atlas Contact | € 22,99

Soldaat van Hitler. Het dagelijks leven in het Duitse leger van 1939 tot 1945

Benoît Rondeau
De volledige loopbaan van de Duitse militair wordt in dit boek beschreven: van de inlijving in de jaren dertig tot wapenfeiten op het slagveld. Dat niet alleen de Waffen-SS maar ook het 'reguliere' Duitse leger oorlogsmisdaden hebben begaan, wordt onomstotelijk aangetoond. Lannoo | € 34,99

Een stille held. Garrelt van Borssum Buisman, cavalierist, geheim agent en verzetsman

Chris de Bouter
Als geheim agent werd hij gedropt in bezet Nederland, maar hij werd gearresteerd en ter dood

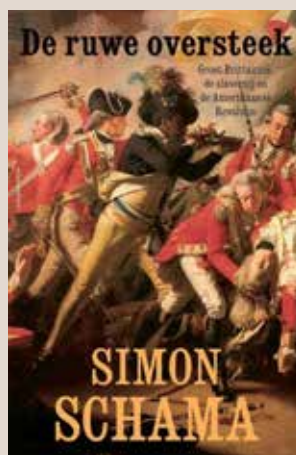
veroordeeld. Door uit een rijdende trein te springen, ontkwam hij. Na de oorlog werd hij Ridder in de Militaire Willems-Orde. Deze onderscheiding krijg je niet zomaar. Bijzonder persoon. WalburgPers | € 24,99

Vondelingen. Het Aalmoezeniersweeshuis van Amsterdam, 1780-1830

Nanda Geuzebroek
Leuk boek, met veel afbeeldingen, over de manier waarop vondelingen in Amsterdam werden 'geholpen'. Verloren | € 25,00

De ruwe oversteek. Groot-Brittannië, de slavernij en de Amerikaanse Revolutie

Simon Schama
Over slaafgemaakten die met de Britten meevochten tegen de Amerikaanse opstandelingen, omdat ze dachten onder de Britten beter af te zijn als die zouden winnen. De Britten verloren, zoals u weet. De overlevenden vluchtten naar Nova Scotia en probeerden vervolgens in het Afrikaanse Sierra Leone een eigen vrije staat op te richten, maar dit was geen groot succes. Een echt 'Schama-boek': heerlijk om te lezen, vol wetenswaardigheden voor in de klas. Atlas Contact | € 34,99

Het verdriet van Spanje. Een natie op zoek naar zichzelf

Christiane Stallaert
Wie de huidige problemen in Spanje wil begrijpen (onder andere het Catalaanse en Andalusische streven naar autonomie), dient de geschiedenis van het land te kennen. Dit boek helpt daarbij. Vrijdag | € 24,95

Zwarte jaren. Nederland in de Tweede Wereldoorlog

Han van der Horst
Vanaf het moment dat de Heinkel-bommenwerpers ons land binnenvlogen tot het moment dat de Duitsers capituleerden. Van der Horst schrijft in de van hem bekende stijl (prettig leesbaar, met veel aandacht voor de dagelijkse gang van zaken tijdens de bezetting). Het boek is minder dik dan ander werk van Van der Horst, maar zeker de moeite waard. Prometheus | € 25,00 ■

Onder redactie van
Ben Vriese

Ton Nijhuis

Ton Nijhuis is directeur van het Duitsland Instituut in Amsterdam. Hij is historicus, politicoloog en filosoof. Hij is daarnaast als hoogleraar Duitslandstudies verbonden aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen en de Faculteit der Geesteswetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Leerlingen moeten vooral ook betekenis kunnen geven aan historische gebeurtenissen en processen. Kennis van feiten, maar ook van analytische samenhangen, is niet voldoende. Het gaat om een historisch besef. Wat wel en wat niet kan in een bepaalde tijd. Ze moeten zich kunnen invoelen in wat er gebeurde en dat gaat het beste via verhalen. Als leerlingen het verhaal vanuit zichzelf kunnen vertellen, wordt het onthouden van feiten een stuk simpeler.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

De periode rond de eeuwwisseling van 1900. Het is een tijdvak van tegenstellingen en ambivalenties, van grootse verwachtingen en diepe angsten, vooruitgang en decadentie, van adembenemende ontwikkelingen in wetenschap en techniek, maar ook de ontdekking van het onderbewuste, de driften. Het is de periode van het moderne: in de muziek, kunst, literatuur. Dergelijke breukvlakken die alle maatschappelijke sferen betreffen zijn zelden in de geschiedenis.

Rond de eeuwwisseling van 1900 ontstond de Jugendstil, waarvan de Secession in Wenen een mooi voorbeeld is. Foto: Tilman2007.

FOTO: KIM KRUIJEN

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis leert ons hoe onwaarschijnlijk onze verworvenheden van een liberaal-democratische rechtsstaat, gelijke rechten, etc. eigenlijk zijn. En daarmee ook hoe kwetsbaar. Daar mogen we niet onverschillig mee omgaan, we moeten dat koesteren. Geschiedenis moet de veronderstelde vanzelfsprekendheid van de wereld om ons heen telkens *in Frage* stellen. Te vaak wordt gedacht dat wat nu is, altijd wel zo zal blijven. Hopelijk draagt geschiedenisonderwijs bij aan een besef van verantwoordelijkheid dat we hebben voor de wereld.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs en staatsinrichting aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

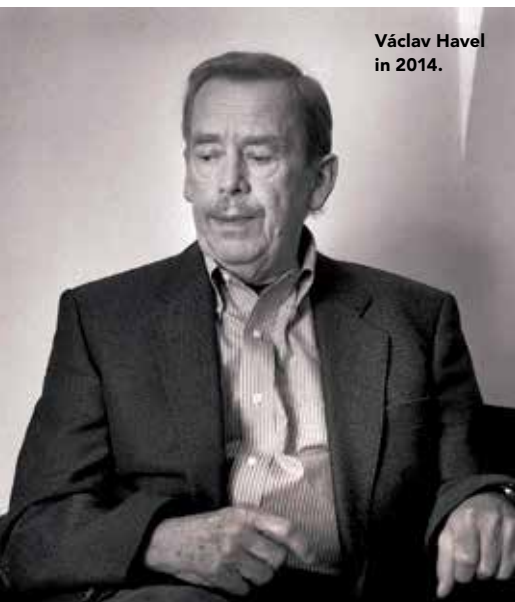
Ik ben eigenlijk niet in de positie daar een antwoord op te geven, omdat ik daar geen bijzondere kwalificaties voor heb. Belangrijk voor het geschiedenisonderwijs is de betekenisgeving en het verhaal waarin de leerlingen zichzelf kunnen inleven. Voor staatsinrichting is het belangrijk ook te wijzen op de niet-vanzelfsprekendheid, de teerheid, fragiliteit van de liberaal-democratische instituties. In Duitsland ken je de term weerbare of strijdbare democratie. Het besef dat je actief moet strijden tegen ondermijnende krachten. In Nederland zijn we daarin nonchalanter. Dat kunnen we ons echter niet meer permitteren.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de basisschool en de middelbare school?

Eigenlijk heb ik geen echte (goede) herinneringen aan geschiedenislessen. Het is ook lang geleden. Ik herinner me heel veel feitelijk stampwerk. Mijn historische interesse heb ik pas tijdens mijn studietijd ontwikkeld, in eerste instantie uit onvrede over de bijna geschiedloze opleiding politicologie die ik in eerste instantie volgde. Marxistische theorieën te over, maar velen konden Lenin nog niet op een eeuw plaatsen.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Václav Havel. Intellectuelen en politiek gaan meestal niet goed samen. Havel is de uitzondering. Zijn moed en vasthoudendheid in Charta 77, zijn verbindende kracht, bescheidenheid en politiek gevoel als president, is in de geschiedenis bijna eenmalig. Standvastigheid zonder dogmatiek en een groots empathisch vermogen.

Václav Havel
in 2014.

FOTO: JIRI JIROUTEK

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

De stilte in Amsterdam, de lege grachten en de lege Dam. Juist die leegte schept de omgeving waarin je geschiedenis kunt ervaren. Het mooiste is wanneer je geschiedenis niet ervaart omdat zij zich aan jou opdringt, maar omdat jij je aan haar opdringt.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Shoah van Claude Lanzmann, geen archiefmateriaal, maar interviews die je diep in de ziel raken. En *Hasenjagd*. Nadat de gevangenen van het KZ Mauthausen in Oostenrijk aan het einde van de oorlog wisten te vluchten, gaat de lokale bevolking op 'hazenjacht' om ze in de bossen te vinden en af te schieten. Het laat de kijker sprakeloos, verbijsterd en ontredderd achter.

'Geschiedenis moet de veronderstelde vanzelfsprekendheid van de wereld om ons heen telkens in Frage stellen'

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Een geschiedenis van de Bondsrepubliek. Nog steeds pendelt de beeldvorming over Duitsland heen en weer tussen bewondering en een zekere afkeer. Dat zegt uiteindelijk meer over onszelf dan over Duitsland.

Denkt u dat de 49 kenmerkende aspecten die leerlingen moeten kennen voor het eindexamen enig nut hebben voor het geschiedenisonderwijs?

De kenmerkende aspecten werken uitstekend als een soort samenvatting en zo wordt het ook gebruikt. Het is natuurlijk wel heel schematisch. De betekenisgeving waarover ik het eerder had, komt tekort.

Wat is voor u een belangrijke lieux de mémoire?

Het Monument van Joodse Erkenntelijkheid. Het eerste 'Joodse' monument in Amsterdam is dus niet om de misdaden op de Joden te herdenken, maar een geschenk van de Joodse bevolking aan de stad. Dat is toch schrijnend als we beseffen hoeveel Joden juist in Nederland gedeporteerd en vermoord zijn, en hoe verschrikkelijk de weinige Joden die terugkerden zijn behandeld. Beschamend.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Vergangene Zukunft van Reinhart Koselleck, een eyeopener voor mij. Het gaat over hoe ons denken over de relatie tussen verleden, heden en toekomst bepalend is voor onze duiding van de wereld. Verder *Liebe als Passion* van de socioloog Niklas Luhmann, omdat hierin zo mooi getoond wordt hoe de liefdessemantiek zich volledig heeft gedraaid en wat dat voor ons gevoelsleven betekent. En daarnaast ook *Een verhaal van liefde en duisternis* van Amos Oz, omdat hij met zo veel liefde en precisie zijn jeugd in het eveneens jonge Israël beschrijft en de rol die taal speelt in de ervaring van de wereld. ■

Ben Vrieseema is hoofdredacteur van Kleio.

De gevaarlijke cocktail

Rassenleer en sociaal-darwinisme in het Derde Rijk

Als er voor het onderwijs een canon van de Holocaust zou worden opgesteld, mogen daarin twee vensters zeker niet ontbreken: de Neurenberger Rassenwetten en de Wannseeconferentie uit 1942 (zie Kleio 6, 2019). Daar moet wel de kanttekening bij worden gemaakt dat deze twee vensters niet op eenzelfde lijn te plaatsen zijn. Want waar de Wannseeconferentie door het naziregime angstvallig werd verzwegen, werden de rassenwetten juist breed uitgemeten en gepubliceerd.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *De Neurenberger Rassenwetten (1935)*.

openheid worden uitgevaardigd, omdat de overheid wist dat ze daarbij kon rekenen op bijval uit de eigen samenleving. Bovendien vertrouwden de nationaalsocialisten erop dat er vanuit het buitenland weinig kritiek zou komen, omdat het denken in rassen en rasverbetering tot het internationale gedachtegoed behoorde. En inderdaad bleef het uit die richting oorverdovend stil.

Hans Vermeer is redacteur van Kleio.

Vanuit nationaalsocialistisch oogpunt was dit een begrijpelijke keuze. Uit de bewaard gebleven notulen van de Wannseeconferentie blijkt dat genocide tot de nationaalsocialistische staatspolitiek behoorde. En dat wilde men als overheid niet zwart op wit hebben staan. De rassenwetten daarentegen zijn racistisch, maar vormen niet een bewust gecreëerd voorportaal voor de latere genocide. De wetten konden in alle

Rijksburger

De rassenwetten danken hun naam aan de locatie waar de Rijksdag van de NSDAP op 15 september 1935 plaatsvond en waarop ze werden aangekondigd. Pas in het uitvoeringsbevel in november bleek dat ze expliciet waren bedoeld als juridische basis voor de uitsluiting van Joden uit het politieke en maatschappelijke leven. Oorspronkelijk ging het om twee wetten, de Burgerschapswet

Uitleg van de Neurenberger Rassenwetten, 1935.

(*Reichsbürgergesetz*) en de Bloed en Eer-wet (*Blutschutzgesetz*). Later heeft men daar ook de Rijksvlaggenwet (*Reichsflaggengesetz*) onder geschaard. De Burgerschapswet bepaalde wie Duits Rijksburger was, waarbij drie of vier 'Duitse' voorouders de norm was. Alleen Rijksburgers waren voortaan gerechtigd om te stemmen en om publieke functies te bekleden. Het plan was om iedere Duitser te voorzien van een officiële Rijksburgerbrief waarin zijn of haar status werd bevestigd, maar door het uitbreken van de oorlog is dat er nooit van gekomen. Wel kregen alle Rijksburgers in spe een voorlopige Rijksburgerbrief, met uitzondering van 'volbloed Joden' en praktiserende 'half-Joden'. De Bloed en Eer-wet was bedoeld om 'het arische ras zuiver te houden'. Voordat je mocht trouwen, moesten de toekomstige echtparen eerst onderzocht worden. Leed een van hen bijvoorbeeld aan een geslachtsziekte, zwakbegaafdheid of epilepsie, dan werd het huwelijk verboden. Huwelijken tussen Joden en Duitse Rijksburgers waren verboden en Joden mochten geen Duitse vrouwelijke hulpen in dienst hebben jonger dan 45 jaar. De Rijksvlaggenwet bepaalde dat de hakenkruisvlag voortaan de nationale vlag was. Voor Joden was het verboden om die Rijksvlag te gebruiken, om te voorkomen dat deze als afleidingsmiddel gebruikt zou worden door een dergelijke vlag aan een Joodse winkel te hangen.

Sociaal-darwinisme

Het denken in rassen met specifieke eigenschappen was wijdverbreid. De basis hiervoor was gelegd door de Franse diplomaat Arthur de Gobineau in zijn werk *Verhandeling over de ongelijkheid van de menselijke rassen* (1853-1855). Daarin stelde hij dat het arische ras (en daarbinnen de noordse volken) superieur was aan het negroïde en het mongoloïde ras en dat de semitische volken (Arabieren en Joden) inferieure volkeren waren, ontstaan door vermenging binnen de drie rassen. Deze ideeën rond ras en raszuiverheid werden pseudowetenschappelijk ondersteund door het sociaal-darwinisme, de stroming die biologische aspecten uit de evolutietheorie van Charles Darwin toepaste op de sociale wetenschappen. De term sociaal-darwinisme werd voor het eerst gebruikt door Francis Galton, een neef van Darwin. Een eeuwenoud twistpunt binnen het veld van de sociale wetenschappen is de vraag waardoor onze eigenschappen worden bepaald: door erfelijkheid of door opvoeding (het bekende *nature-nurture*-debat). In onze huidige tijd zijn we geneigd om daarover in grijstinten te denken en is men het er redelijk over eens dat een mens gevormd wordt door een mix van beide. Maar in het verleden dacht men daar zwart-wit over. Beide kampen kenden hun pleiters al in de Griekse oudheid in Plato (erfelijkheid) en Aristoteles (opvoeding).

Het sociaal-darwinisme legde de bal weer duidelijk aan de *nature*-zijde binnen het debat. De eigenheid van elke mens zou dus geheel bepaald worden door zijn genen en lag al bij zijn geboorte vast. Toegepast binnen de rassenleer van de Gobineau was het logisch dat ook de kenmerkende eigenschappen van een volk erfelijk overdraagbaar waren. En dat door vermenging van rasbepaalde eigenschappen inferieure volken als Joden en Arabieren ontstaan waren.

Die nadruk op erfelijkheid omvatte ook eigenschappen waar wij nu raar van opkijken. Zo zagen sociaal-darwinisten tot de Eerste Wereldoorlog pacifisme als een genetische afwijking. Daar kwam men snel op terug toen de enorme aantallen slachtoffers bekend werden.

‘De rassenwetten werden in alle openbaarheid uitgevaardigd; de overheid wist dat ze daarbij kon rekenen op bijval uit de samenleving’

Erfelijkheid zou ook andere eigenschappen omvatten die wij nu zouden plaatsen aan de *nurture*-zijde binnen het debat, zoals armoede, alcoholisme en criminaliteit. Volgens sociaal-darwinisten kwam het er kort door de bocht op neer dat intelligente mensen (lees: de betere of hogere standen) intelligente nakomelingen kregen, en domme mensen (lees: de mindere of lagere standen) domme nakomelingen. In de praktijk zag de elite dat het mindere volk meer nakomelingen kreeg dan het slimmere deel van de bevolking. Daardoor werd volgens hen de samenleving over het algemeen dommer. Die ontwikkeling moest gekeerd worden, omdat dit een degeneratie van de samenleving betekende. ▶

De ideeën over verschillende rassen en hun eigenschappen waren wijdverspreid. Openingspagina's uit Jean-Baptiste d'Halloy, *Des races humaines, ou Éléments d'ethnographie*, Brussel, 1845. Uitgegeven in de *Encyclopédie populaire* van J. Jamar. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.

De oplossing

Sommige sociaal-darwinisten vonden het maar niets dat er steeds meer vaccins kwamen tegen ziekten die vooral de armen in de arbeiderswijken in steden troffen. Hierdoor zou ook de kindersterfte onder de lagere klassen drastisch teruglopen. In hun ogen diende dat voorheen als een soort natuurlijke selectie waar ook hongersnood en oorlog onder konden worden geschaard. Maar de meeste wetenschappers bepleitten kunstmatige selectie als middel om het proces van een dommer wordende samenleving te keren en zo geleidelijk een volk slimmer en sterker te maken. Deze vorm van selectie hanteerde de mensheid tenslotte al van oudsher bij het fokken van dieren en veredelen van planten.

‘De nationaalsocialisten hoefden vanuit het buitenland geen kritiek op hun rassenwetten te vrezen’

Daarbij was het streven om het aandeel van de intelligente bevolking te vergroten en het aandeel van niet-wenselijke elementen af te laten nemen. De statisticus Francis Galton introduceerde hiervoor in 1883 de benaming eugenetica (uit het Grieks: ‘eu’ (goed) en ‘genes’ (geboorte)). De overheid had de keuze uit twee opties. Britse eugenetici zoals Galton pleitten voor het stimuleren van de voortplanting van de gewenste elementen in de samenleving (positieve eugenetica). Amerikaanse eugenetici zetten meer in op het voorkomen van voortplanting door ongewenste elementen (negatieve eugenetica). Waarbij het middel voor de hand lag: vrijwillige of gedwongen sterilisatie.

Wijzen naar het buitenland

In de Verenigde Staten leidde de negatieve eugenetica tot vele gedwongen sterilisaties. Crimineel, alcoholici, prostituees, iedereen die verdacht werd van asociaal gedrag kon naar een kliniek worden gebracht, gedrogeerd worden en met allerlei misleidende medische praatjes gesteriliseerd worden. Pas veel later, na het openen van archieven, konden velen van hen lezen waarom zij tijdens hun leven geen kinderen konden krijgen. Tussen 1907 en 1963 werden ruim 60.000 mensen gedwongen gesteriliseerd, waarvan het merendeel in Californië.

Eugenetische argumenten lagen in de Verenigde Staten ook ten grondslag aan de immigratiewetten die rond 1900 werden ingevoerd. Die wetten moesten de aanvoer tegengaan van de vele arme, verzwakte en analfabete immigranten uit Oost- en Zuid-Europa. Het eugenetische gedachtegoed was ook de basis voor de rassenwetten die het zwarte

deel van de bevolking het staatsburgerschap en het recht op stemrecht ontnamen.

Het moet hierbij gezegd worden dat de Verenigde Staten niet het enige land was waar de eugenetica diende ter rechtvaardiging van verplichte sterilisatie en uitsluiting. Ook in Noorwegen en Zwitserland vonden sterilisaties plaats, maar nergens was de invloed van de eugenetische beweging zo groot als in de Verenigde Staten.

De nationaalsocialisten hoefden vanuit het buitenland dus geen kritiek op hun rassenwetten te vrezen, veel initiatieven werden daar al lang toegepast. Tijdens de processen van Neurenberg verwezen de beklaagden ter rechtvaardiging van hun rassenwetten naar het wereldwijd gedragen eugenetische gedachtegoed. Specifiek wezen zij naar de Amerikaanse rassenwetten die zij als voorbeeld zouden hebben gebruikt.

Voor binnenlandse kritiek hoefde men al helemaal niet te vrezen. De rassenwetten werden ingevoerd op een ideale voedingsbodem van latent aanwezig antisemitisme in een geruïneerd land. Een land met gierende inflatie en een bevolking die in relatieve armoede leefde. Maar bovenal in een land dat gebukt ging onder een algemeen gevoel van vernedering door de opgelegde bepalingen van Versailles.

De nationaalsocialisten voelden goed aan dat alles wat nieuw elan in deze kapotte samenleving zou kunnen brengen, meteen omarmd zou worden. Helaas gebeurde dat in de vorm van de rassenwetten. ■

Verder lezen

Roede en Geraedts, ‘Eugenetica en de rassenleer in nazi-Duitsland’, *Kennislink* (2017), zie tiny.cc/K4rassenleer.

Fafner, ‘Gedwongen sterilisatie moest domme kinderen voorkomen’, *Historia* (2017), zie bit.ly/K4verenigdestaten.

Hoe communicatie het nazisme groot kon maken

Een succesvolle propagandamachine

Vijfenzeventig jaar na dato zijn nog steeds veel mensen geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog. De 'Tweede Wereldoorlog-consumptie' in de vorm van museumbezoek, films en boeken blijft toenemen. De Tweede Wereldoorlog was met ruim vijftig miljoen dodelijke slachtoffers onvoorstelbaar wreed. En mateloos fascinerend, want hoe heeft het kunnen gebeuren dat zoveel mensen bewust of onbewust hebben bijgedragen aan de gruwelijkheden van dit systeem?

Het is geen toeval dat zoveel mensen het systeem actief of passief ondersteunden. De aantrekkingskracht van het nazisme is het gevolg van een succesvolle communicatiestrategie die onder ideale omstandigheden ten uitvoer kon worden gebracht. Willen we van het verleden leren, dan moeten we begrijpen welke rol communicatie speelde in het Derde Rijk. In dit artikel lees je welke communicatietechnieken het regime van nazi-Duitsland toepaste en in hoeverre deze succesvol waren.

Communicatie in oorlogstijd

In een oorlog is communicatie van groot belang en aanwezig in alle vormen en niveaus: in de bevelstructuur van generaal tot soldaat, in de berichten aan de vijand en in de communicatie met het volk. Het gaat om woorden, om beeldtaal, om retoriek. Het gaat om wat iemand zegt, wat hij niet zegt, wat hij draagt, zelfs hoe iemand zich beweegt. In alles wat je ziet, hoort, proeft of ruikt, zit een boodschap verwerkt.

Communicatie is in een oorlog in alle soorten aanwezig. Er is organisatie-, marketing-, thema- en ook actiecommunicatie. In een oorlog moet veel verkocht en overtuigd worden, met communicatie als instrument. Op het allerhoogste (politieke) niveau is communicatie noodzakelijk om de legitimiteit van een oorlog te verkopen aan het volk. Aan de krijgzijde moeten generaals alles uit de kast halen om superieuren te overtuigen dat hun strategie de beste is. Maar denk ook aan hun permanente gevecht voor voldoende middelen, en dan gaat het om mens en materieel. Reclamemakers ontwikkelen campagnes voor het rekruteren van manschappen en het werven van fondsen om de oorlogskas te spekken. De technische zijde van de communicatie is cruciaal om inlichtingen te kunnen vergaren en te delen, om gecodeerde berichtgeving mogelijk te maken of juist te kraken. Op het slagveld is motivatie van het grootste belang en kan de juiste communicatie levens redden.

In het oorlogsbedrijf – geen land uitgezonderd – tieren communicatie-exponenten welig: er wordt gelogen, bedrogen en misleid. We noemen dat ook wel propaganda. Dit varieert van redelijk onschuldige overtuigingstechnieken tot het indoctrineren van inktzwart gedachtegoed.

Nazi-Duitsland benutte alle wapens van de communicatie, waardoor haat op grote schaal kon groeien. Hoe kon dit systeem van communicatie worden opgetuigd? Vijf succesfactoren gaven de doorslag: onvrede als voedingsbodem; een sterk doordachte boodschap; visuele identiteit als draager van de boodschap; hoofdrolspelers met gevoel voor retoriek en rituelen; en een uiterst effectief communicatieapparaat.

Onvrede als voedingsbodem

Als het om Adolf Hitler gaat, vragen mensen zich vaak vol ongeloof af hoe men voor deze gek heeft kunnen kiezen. Toch is het niet vreemd dat zijn persoon en gedachtegoed een enorme aantrekkingskracht uitoefenden op zoveel mensen: ►

André Breedvelt is directeur en senior adviseur bij marketing- en communicatiebureau Bureau Kicker.

Een wervingsposter voor de SS Freiwillingen Grenadier Division in de vorm van een strip.

gewone mensen zoals jij en ik. De voedingsbodem voor aanstekelijke communicatie was in de jaren dertig in ruime mate aanwezig: heersende onvrede. Het precedent hiervoor werd aan het einde van de Eerste Wereldoorlog al geschapen door het Verdrag van Versailles. Het verdrag verplichtte Duitsland onder andere tot het doen van herstelbetalingen, waarmee het opbouwen van een gezonde economie nagenoeg onmogelijk werd. Het grondgebied van Duitsland werd met tien procent ingeperkt. Het verdrag vormde samen met een gedeeld gevoel van verraad – ingegeven door de overgave in de Eerste Wereldoorlog van de zittende macht – prima ammunitie voor Hitler om zich te positioneren binnen het politiek roerige economische en politieke landschap. Met hyperinflatie als wind in de zeilen probeerde Hitler in november 1923 een staatsgreep te plegen, de zogenaamde *Bierkellerputsch*. Deze mislukte, maar er ontstond wel een kantelpunt. De rechtszaak die volgde op de coupepoging bood hem een podium voor het prediken van zijn gedachtegoed. Hij kwam weg met een zeer milde straf van vijf jaar (en vrijlating na negen maanden), maar kwam als morele winnaar uit de strijd. Hitler positioneerde zich als slachtoffer van een socialistische elite. Het ooit zo machtige Duitse Rijk was om zeep geholpen door de ‘marxisten’. Zij hadden volgens Hitler het laatste zetje gegeven waardoor de Eerste Wereldoorlog was verloren. Dat deze zogenaamde Dolkstootlegende een ‘hoax’ was, deed er niet toe. Dat Hitler zijn zogenaamde heroïsche daden als soldaat in de oorlog schromelijk overdreef,

Ontvangst van een Duitse delegatie door de Hitlerjugend in Brussel. Foto gemaakt op 2 mei 1943. Beeld: Siphon. Rechterpagina: Kerstballen met nazisymbolen. Foto: Collectie Jean Kreunen, www.achterhoekmuseum1940-1945.nl.

was evenmin van belang. Hij vertolkte een breed gedragen gevoel van onvrede, het idee dat de natie iets dierbaars was afgenomen. Hitler schotelde het publiek een romantische blik op het verleden voor en een hoopvolle blik op de toekomst.

In zijn korte tijd in detentie schreef Hitler het boek *Mein Kampf*, zijn politiek manifest. De wereldwijde beurscrisis in 1929 maakte de voedingsbodem voor uiterst effectieve communicatie en daarmee machtsverwerving nog vruchtbaarder. Hitler werd met zijn NSDAP bij de verkiezingen in 1930 de op een na grootste partij. De stijgende populariteit kreeg vervolgens een boost door het bereiken van economische successen. De werkloosheid daalde onder het naziregime van dertig naar zeven procent en de productie steeg. Het was nu zaak om de populariteit om te zetten in absolute macht.

Doordachte boodschap

Het naziregime dacht goed na over zijn communicatie, tot in het kleinste detail. Geen complexe intellectuele verhandelingen, maar korte en krachtige taal. De strategie luidde: hoe groter het publiek, hoe lager het intellectuele niveau voor de boodschap. Daarnaast wist men dat communicatie gericht op het raken van emoties en gevoelens veel meer effect had dan een feitelijke, rationele uiteenzetting. De boodschap bestond enerzijds uit hoop en toekomst, en anderzijds uit het dehumaniseren van Joden en communisten en het aanwakkeren van haat. Met de kracht van herhaling was de onderliggende boodschap steeds opnieuw: alleen

als je je verzet tegen de ander, is de toekomst van de eigen groep veilig. Hitler was niet gehecht aan de feiten en deed geen concrete beloftes. In plaats daarvan wist hij wat de impact was van retorische vraagstellingen. Om boodschappen geloofwaardiger te maken werd geslingerd met pseudowetenschappelijke cijfers om verschillen te duiden tussen de 'ariër' enerzijds en de Joden, homoseksuelen en geestelijk beperkten anderzijds, bijvoorbeeld als het ging om criminaliteitscijfers. De boodschap werd sterk geregisseerd en bewaakt op consistentie. Het regende communicatierichtlijnen, nieuwe slogans en campagnemateriaal op de kantoren van de lokale afdelingen. Plaatselijke leiders kregen gedetailleerde instructies en er werden speciale bijeenkomsten georganiseerd om de strategie strak te regisseren.

Elke regio en elk publiekssegment kreeg z'n eigen taalgebruik en waarden voorgeschoteld. De effecten op de reactie van het publiek werden gemeten in de openbare sfeer en werden vervolgens gerapporteerd. Op basis van deze informatie werden campagnes aangepast per gebied en doelgroep. Zo kreeg elke campagne zijn accent, zoals: antisemitisch, christelijke familiewaarden, nationalisme of moderniteit en vooruitgang. Ter illustratie van deze gedetailleerde aanpak: bij het uitdelen van pamfletten bij de metro schreef men voor om deze te overhandigen aan mensen die het metrostation ingaan, in plaats van uitgaan, zodat de reiziger rustig de tijd had om het pamflet te lezen.

Visuele identiteit

Zoals iedere organisatie hadden ook de nazi's sterke communicatiesymbolen nodig om herkenbaarheid te ontwikkelen en de boodschap helder over te laten komen. De swastika (het haken-

kruis) vormde het hart van deze herkenbaarheid. Een gestolen symbool dat al zo'n 2500 jaar voor Christus werd gehanteerd door meerdere volken en ironisch genoeg stond voor 'datgene wat geluk brengt'. Hitler draaide het kruis wel een slag en plaatste het symbool in een witte cirkel: de kleur van het nationalisme. De felrode achtergrond stond voor het socialisme en alle kleuren tezamen voor het Duitse Rijk. Ook de adelaar was een (historisch) veel gebruikt symbool in Europa. De Romeinse troepen hanteerden het als veldteken of als afbeelding op hun vaandel. Hitler paste de adelaar aan, de vleugels werden gespreid, zodat deze een actieve en grootse uitstraling kreeg. Ook de Hitlergroet was geen eigen verzinsel, gepikt van Mussolini. De nazi's hechtten extreem veel waarde aan een consistente uitstraling. Ze ontwikkelden daarom een vuistdik huisstijlhandboek. In het boek werden uiterst minutieus de grafische elementen, van vlaggen tot illustraties, tot logo's en typografie vastgelegd. Je kon er niet omheen.¹ De symbolen van het naziregime waren overal en voor iedereen zichtbaar. Van pamfletten op het werk en in het openbaar vervoer tot luciferdoosjes en kleurplaten voor kinderen. De Hitlerjugend werd vanaf 1941 verplicht voor elk kind vanaf tien jaar. Met boekjes, speelgoed en liedjes werd de jongste jeugd geïndoctrineerd. Er groeide een generatie op die het nazigedachtegoed met de paplepel kreeg ingegoten. Nazisme werd gevierd in huis en in de openbare ruimte. Hofarchitect en naziminister Albert Speer organiseerde bombastische partijbijeenkomsten om de gewichtigheid te illustreren. Hij ontwierp neoclassicistische gebouwen en boulevards in onder andere Berlijn en Neurenberg die de macht en grootsheid van het Derde Rijk moesten uitdragen. Nazisme kwam overal terug in krachtige symbolen en op alledaagse plaatsen: sculpturen, wapperende vlaggen met de adelaar, kerstballen met hakenkruizen, nazistische liederen. De boodschap was zichtbaar en herkenbaar in alle facetten van het leven zodat deze diep kon doordringen in de hoofden en harten van gewone mensen.

Gevoel voor retoriek en rituelen

Een doordachte communicatievisie met een kwade boodschap, sterke symbolen, op consistente wijze vertolkt aan een ontevreden massa: het is een gevaarlijk recept. Maar deze cocktail wordt pas echt explosief als de vertolker zich onder de mensen kan begeven, als hij 'de stem van het volk' kan zijn. In Hitler vond men die stem. Hij werd de stem van het volk. Hij was niet alleen intelligent, maar beschikte ook over uitmuntende communicatiekwaliteiten. In de massabijeenkomsten kon het publiek zich laven aan zijn krachtige woorden en hoopvolle boodschap. Het communicatietalent dat Hitler bezat, benutte hij maximaal door doelgerichte training. Hij paste psychologische ►

¹ Het huisstijlhandboek van de nazi's is te bekijken via bit.ly/2Lf7qxL.

trucs toe, zoals het inlassen van korte pauzes gedurende zijn speech, hij liet het publiek wachten en verscheen niet via het podium, maar liep door de menigte heen zodat hij één was met het volk. In de persoon van de hoogopgeleide Joseph Goebbels vond Hitler iemand die het vak van communicatie verstond en de boodschap naar de massa bracht. Goebbels was een strateeg die in feite het 'communicatiebureau' van de nazi's leidde. Hij onderscheidde zich vooral door goed geënceneerde massademonstraties te organiseren. Met zijn retoriek en communicatie zette hij onder meer aan tot de boekverbranding van 1933, waarbij de werken van Joodse en marxistische schrijvers in vlammen opgingen. In 1938 leidde hij de Kristallnacht in waarin massaal synagogen en Joodse winkels, huizen en bezittingen werden verwoest. Joseph Goebbels werd uiteindelijk de eerste minister van Volksvoorlichting en Propaganda ter wereld. Na de verloren slag om Stalingrad hield hij de beroemde speech met als boodschap: Duitsers moeten nog maar aan één ding denken: oorlog.

Effectief communicatieapparaat

Niet alleen over de boodschap zelf, maar ook over de drager van die boodschap werd uitvoerig nagedacht. Als een modern reclamebureau zetten de nazi's alle technische middelen in die op dat moment voorhanden waren. Goebbels had een moderne visie op massacommunicatie. In een tijd dat de trein nog het gangbare vervoermiddel was, ging Hitler met het vliegtuig op verkiezingscampagne, waardoor hij in korte tijd veel meer mensen kon bereiken. Goebbels liet speeches vastleggen op grammofoonplaten voor verdere verspreiding. Hij maakte films en benutte de radio optimaal. Joseph Goebbels had de gehele media onder controle en zodoende was kritiek nauwelijks mogelijk. Hoe hij dacht over communicatie wordt duidelijk aan de hand van zijn motto: 'Vertel een leugen vaak genoeg, luid genoeg, lang genoeg en het volk zal je gaan geloven.' Ook hield Goebbels zich bezig met het organiseren van rituele bijeenkomsten. Daags voor de verjaardag van Hitler, op 19 april, hield hij een redevoering, en op de dag zelf waren er parades en optochten.

Goebbels: 'Vertel een leugen vaak genoeg, luid genoeg, lang genoeg en het volk zal je gaan geloven'

Elk jaar werden de overleden deelnemers aan de *Bierkellerputsch* herdacht. En tot het allerlaatste moment hield Goebbels de 'Führer-mythe' (Hitler als goddelijke verschijning) in stand. Tijdens het Neurenbergproces, het tribunaal waarin oorlogsmisdadigers na de oorlog werden berecht, zei Albert Speer over de kracht van het commu-

nicatieapparaat: 'Met technische hulpmiddelen zoals radio en luidsprekers werd tachtig miljoen mensen zelfstandig denken ontnomen. Het was daarmee mogelijk hen aan de wil van één man te onderwerpen. Telefoon, telex en radio maakten het bijvoorbeeld mogelijk dat bevelen vanuit de hoogste regionen direct naar de laagst gelegen eenheden werden verstuurd waar die, vanwege het hoge gezag, kritiekloos werden uitgevoerd.' Nu is het plaatje compleet: een ontevreden massa die snakt naar hoop en leiderschap. Een sterke boodschap die in alle facetten van het leven wordt uitgedragen, herhaald en versterkt. Aansprekende vertolkers die deze boodschap met veel emotie, retoriek en rituelen uitdragen en tot slot een totaal gebruik van (massa)communicatiemiddelen. Waar deze levensgevaarlijke mix toe heeft geleid, weten we. Het heeft haat en ontmenselijking op grote schaal mogelijk gemaakt. En het zorgde ervoor dat het moraal en het ongekennd felle verzet van het Duitse leger tot aan het bittere eind overeind bleef. Maar wat moeten we met deze inzichten? Betekent dit dat we opnieuw ten prooi kunnen vallen aan een vorm van fascisme?

Wat kunnen we leren?

Verontrustend is dat goed uitgevoerde communicatie een gitzwart gedachtegoed groot en krachtig kan maken. We hebben wel gezien dat het nazisme uiteindelijk niet houdbaar bleek. De oorlog is verloren en de Duitse natie reflecteert tot op de dag van vandaag op de eigen geschiedenis met veel bescheidenheid en verantwoordelijkheidsgevoel. Het nazisme staat voor alles wat we niet meer willen: 'Dit nooit meer.' De wet van Godwin beschrijft dat elke discussie uiteindelijk dood wordt geslagen wanneer iemand er een vergelijking met de Tweede Wereldoorlog ingooit. Zo'n vergelijking wordt vaak gemaakt om aan te geven hoe 'erg' iets of iemand is. Maar een dergelijke vergelijking gaat eigenlijk altijd mank, omdat het tekort doet aan de ernst van de gevolgen van het nazisme (en de Holocaust). Aan de andere kant is het zo dat elke verwijzing naar het nazisme zo afschrikwekkend is, dat we liever weggijken. We doen het nazisme liever af als een zieke ideologie, een 'fout' in de geschiedenis. Terwijl we zien, als we er met een analytische blik naar kijken, dat het nazisme op grote schaal steun vond omdat deze ideologie juist professioneel en doordacht is geïmplementeerd volgens alle marketingwetten. Organisaties, politiek en bedrijven hebben vaak grote moeite om consistent te communiceren naar doelgroepen. De waan van de dag regeert en een langetermijnstrategie ontbreekt vaak. Pijnlijk genoeg waren het juist de nazi's die de communicatiewetten zo goed begrepen – en zo minutieus uitvoerden. Het is geen toeval geweest, geen duivelse ziekte waardoor zoveel mensen zich achter deze gitzwarte 'missie en visie' konden scharen. Er zat

een strategie achter die zorgvuldig en consistent is doorgevoerd. Hierbij moeten we wel de kanttekening maken dat al die communicatieprincipes niet op het conto van de nazi's kunnen worden geschoven. Ze zijn veel ouder en werden al in de klassieke oudheid toegepast. Zo stelde de filosoof Aristoteles in het jaar 347 voor Christus al: 'Richt de juiste emotie op de juiste persoon, op de juiste plaats, op het juiste moment en in de juiste mate.' Marketing en communicatie kunnen zowel ten goede als ten kwade worden gebruikt. Het is aan ons om daar verantwoordelijk mee om te gaan. De vraag is dan ook: is integriteit op de lange termijn het meest houdbaar of niet? In hoeverre blijkt een visie die uitgaat van een onjuist mens- en wereldbeeld duurzaam?

Tegelijkertijd moeten we beseffen dat propaganda nog steeds aan de orde van de dag is. Oorlogen worden onder valse voorwendselen verkocht en gerechtvaardigd, maar ook ver buiten het slagveld worden ideeën verkocht volgens de in dit artikel beschreven mechanismen. Gelukkig kunnen we ons wapenen: door kritisch en zelfstandig te denken. Checken, lezen en bronnen controleren. Dit betekent dat je je soms moet verdiepen, moeite moet doen of verder kijken dan je eigen overtuigingen. Maar hoe is dit mogelijk in een vluchtige maatschappij waar duizenden boodschappen per dag op je afkomen, waar steeds minder tijd wordt

genomen voor verdieping en het checken van feiten, en waar het door ontleding steeds moeilijker wordt voor mensen om lange stukken te lezen? Kort en krachtig is natuurlijk mooi en zinvol bij reclameboodschappen, maar niet ieder antwoord laat zich vatten in een paar regels tekst. De wereld is niet zwart-wit, maar bestaat uit complexe nuances. Goebbels schreef net voor zijn dood: 'Wij zullen de geschiedenis ingaan als de grootste leiders aller tijden, of de grootste criminelen.' Het is het laatste geworden, daar zijn de meesten van ons het wel over eens. Lessen over communicatietechnieken uit het verleden kun je negeren. Maar je kunt ze ook doorzien, ontmantelen en inzetten ten goede. Het begint met begrip en erkenning van dit probleem, de collectieve uitdaging waar wij als maatschappij voor staan. Door nieuwsgierig, kritisch en onderzoekend te blijven, kunnen we onszelf trainen om een weg te vinden in de overdaad aan informatie. Hierin speelt het onderwijs op alle niveaus een cruciale rol. Geschiedenis is een onmisbaar vak om de tijdsgeest van nu te doorgronden en te duiden in de context van het verleden. ■

Dit artikel verscheen eerder op de website van *Elseviers Weekblad*, maar is aangepast voor *Kleio*.

Toespraak van Hitler, december 1941. Beeld: Bundesarchiv.

Het effect van eenzijdige informatie

Bronnenopdracht over propaganda in het Derde Rijk

Voor leerlingen is het soms lastig om te begrijpen dat in het verleden de informatievoorziening compleet anders was. Vandaag de dag komt informatie via allerlei kanalen naar ons toe. Om inzichtelijk te maken dat de informatievoorziening in nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog volledig onder controle stond van de staat, gaan leerlingen aan de slag met verschillende bronnen.

Marrit Boogaars is redacteur bij Patsboem! educatief.

Sportevenement van de Hitlerjugend in Tübingen. Foto gemaakt door Walter Kleinfeldt op 4 juli 1937.

Wat?

Een veelgehoorde vraag in de klas is waarom zoveel mensen Adolf Hitler steunden. Hoe kon deze man gekozen worden door het Duitse volk? Complexe vragen waar geen eenduidig antwoord op te geven is. Voor een deel kan dit worden verklaard door de uiterst succesvolle propagandamachine die in nazi-Duitsland actief was. In deze werkvorm gaan leerlingen diverse uitingen van propaganda onder de loep nemen.

Voor wie?

Havo en vwo, leerjaar drie.

Hoe?

Verdeel de klas in groepjes. Binnen het groepje bekijkt iedere leerling individueel de afbeelding volgens de *Visible Thinking*-routine 5x2. Laat de leerlingen eerst dertig seconden de afbeelding bekijken, zonder verder iets te doen. Ze mogen niet met elkaar praten. Daarna schrijven de leerlingen ieder voor zich vijf woorden op over de afbeelding. Herhaal vervolgens deze stappen nog een keer, probeer vijf nieuwe woorden toe te voegen. Laat de leerlingen in de groepjes vervolgens de afbeeldingen met elkaar bespreken en elkaars woorden vergelijken. Samen beantwoorden ze de

In schoolboeken, sportclubs, kleurplaten en op speciale verzamelplaatjes werd het gedachtegoed van de nazi's gepredikt. Hierdoor groeide een geïndoctrineerde generatie op. Dat deze propagandamachine succesvol was, bleek wel tijdens de slag om Berlijn, waarbij de jeugd vol overtuiging vocht voor het vaderland.

Wat levert het op?

Door de *Visible Thinking*-routine toe te passen worden de leerlingen gedwongen om de (primaire bronnen) aandachtig en grondig te bestuderen. De leerlingen kijken verder dan hun eerste indruk. Door samen in groepjes over hun bevindingen te praten, leren de leerlingen om kritisch naar bronnen te kijken. Daarnaast verdiepen de leerlingen zich in de grote schaal waarop propaganda werd ingezet in nazi-Duitsland. ■

Links: Nazi's marcheren door een straat in Nürnberg, waarschijnlijk in 1938. Bron: Ferdinand Vitzethum.

Onder: Ter gelegenheid van de verjaardag van de Führer in 1937 wordt een grote taart met swastika verdeeld onder kinderen. Foto: Scherl/Süddeutsche Zeitung Photo, HH.

Deze les is te downloaden op www.vgnkleio.nl.

Meer Visible Thinking?

De methode *Visible Thinking* is ontwikkeld door Project Zero (Harvard) en biedt diverse strategieën aan. Deze strategieën helpen de leerlingen gericht naar afbeeldingen te kijken en hun denkproces onder woorden te brengen. De afdeling educatie van Herinneringscentrum Westerbork heeft twee routines uitgewerkt. De lessuggesties zijn te bekijken op de website www.kampwesterbork.nl/onderwijs.

vragen: Op welke doelgroep richt deze afbeelding zich? Wat kan het doel geweest zijn van de maker? Sluit de les af met een onderwijsleergesprek waarin klassikaal de bevindingen van iedere groep besproken wordt. Vraag de leerlingen waar zij zelf informatie vandaan halen en hoe mensen in het Derde Rijk aan informatie kwamen. Bespreek de verschillen en de gevolgen met elkaar.

Waarom?

Deze opdracht vergroot de historische kennis van de leerlingen over propaganda. Ze leren dat propaganda in alle lagen van de samenleving aanwezig was en zeer belangrijk werd gevonden door de nazi's. Er werd zelfs een ministerie van Volksvoorlichting en Propaganda opgericht, geleid door propagandaminister Joseph Goebbels. De nationaalsocialistische boodschap werd verspreid via alle denkbare media: op de radio, in kranten, tijdens massabijeenkomsten en op pamfletten. De nazi's waren ervan overtuigd dat goede communicatie een manipulerende werking had. Communicatie werd daarom ook toegespitst op de jeugd, zij waren immers goed te sturen.

Literatuur

Groeneveld, G., *Hitlers jongste hoop. Nazi-propaganda voor de jeugd* (Vantilt, Nijmegen 2019).

Van Dijk, G., Hermes, R. en Tijen, C., 'Gevangen in beelden. Visible Thinking Routines ontsluiten de fotocollectie van Kamp Westerbork', *Kleio 2* (2020), 54-56.

Project Zero Harvard Graduate School of Education, pz.harvard.edu/projects/visible-thinking (geraadpleegd op 14 mei 2020).

De politieke ideologie van het Plakkaat

In het Plakkaat van Verlatinge zweren de Staten-Generaal de Spaanse vorst af. Ze leggen uit hoe ze tot die stap zijn gekomen en geven korte instructies die de nieuwe machtsverhoudingen weerspiegelen. Daarmee verwoordt het een politieke ideologie die zich in de periode 1560-1580 vormde. De thema's vrijheid, privileges en de positie van de Staten staan daarin centraal.

Daan Schuijt is redacteur van Kleio.

Plattegrond van Antwerpen in 1572 met de 'Spaanse omwalling'. Uit de stedenatlas *Civitates Orbis Terrarum* door Braun en Hogenberg.

De toespraak die koning Willem-Alexander gaf bij de dodenherdenking op 4 mei was om verschillende redenen gedenkwaardig en kreeg veel lof op de sociale media. De Dam was leeg vanwege de coronamaatregelen. Willem-Alexander verbond de gekozen onvrijheid omwille van leven en gezondheid met de situatie waarin we door de bezetter gedwongen werden onze vrijheid op te geven. Hij stelde: 'Het koesteren en verdedigen van onze vrije, democratische rechtsstaat biedt de enige bescherming tegen willekeur en waanzin.' Het was voor het eerst dat het staatshoofd een

toespraak gaf bij de dodenherdenking. Het is een bijzondere speling van het lot dat een nazaat van Willem van Oranje zich op deze manier over het thema vrijheid uitsprak. De twee bekendste documenten waarin Oranje dat deed, zijn waarschijnlijk zijn Oudejaarsrede uit 1564 (een vorst mag niet over het geweten van zijn onderdanen beschikken) en de *Apologie* uit 1580. In deze vijftien jaar ontwikkelde zich een politieke ideologie die je in beknopte versie terugleest in het Plakkaat van Verlatinge (1581). De thema's vrijheid, privileges en soevereiniteit (van de Staten) zijn daarin leidend.

Scholierenplakkaat

Op 26 juli 2019 vond in de vergaderzaal van de Eerste Kamer de tweede viering van de Nederlandse Onafhankelijkheid plaats. Daar kreeg Hannah Verbeek, leerling van het Fioretti College in Lisse, uit handen van Anton van Hooff het eerste exemplaar uitgereikt van de scholiereneditie van het Plakkaat van Verlatinge.¹ In haar reactie benadrukte zij het belang om in eigen woorden het belang van het document te kunnen uitleggen. En om zonder Jip en Janneke-taal de werkelijke betekenis ervan te doorgronden. Het Plakkaat van Verlatinge is een akte (handeling) in de vorm van een verordening van de Staten-Generaal. De verordening moet overal aangeplakt worden, zodat lagere gezagsdragers in de gewesten en steden op de hoogte zijn van de nieuwe richtlijnen. Die staan in het laatste deel van het Plakkaat, waarin de Staten-Generaal de Spaanse vorst vervallen van de heerschappij verklaren. Lagere gezagsdragers zijn ontslagen van de eed van trouw aan hem en hoeven zijn stemfels, munten en zegels niet meer te gebruiken. De Staten zijn nu de hoogste macht. De richtlijnen volgen op een lange lijst van beschuldigingen aan het adres van Filips II. Hij zou zich ten opzichte van zijn onderdanen in de gewesten niet hebben gedragen zoals het een vorst betaamt. In het eerste deel van het Plakkaat beschrijven de Staten wat zij van een vorst verwachten. Het is een korte weergave van een politieke ideologie die zich sinds de jaren 1560 vormde in traktaten en pamfletten die na iedere nieuwe ontwikkeling in het conflict tussen de gewesten en Spaanse machthebbers verschenen. In zijn studie *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* analyseert Martin van Gelderen deze ideologie.

Recht op verzet

Al vanaf de jaren 1550 verschijnen er voornamelijk protestantse geschriften waarin het recht op verzet tegen een vorst wordt gelegitimeerd. Theologen rechtvaardigen de protesten tegen de vorsten in Frankrijk en Duitsland die het nieuwe geloof met harde hand bestrijden. Als soeverein in de Franse gebieden kent Willem van Oranje dit werk. Uit deze groep komt onder andere Du Plessis-Mornay voort, die hem later, in 1580, zou bijstaan bij het opstellen van de *Apologie*. In de gewesten komt de stroom met publicaties op gang na de Beeldenstorm en de komst van Alva. De nieuwe landvoogd laat er geen gras over groeien en zet direct de Bloedraad aan het werk. Slechts enkele weken na zijn komst worden Egmont en Horne op de markt van Brussel onthoofd. Oranjes secretaris als gouverneur van Antwerpen, Jacob van Wesembecke, schrijft in 1568 een apologie uit naam van de onthoofde Horne en graaf Hoochstraten, die bij de aanvalen van dat jaar tegen de Spanjaarden omkwam.

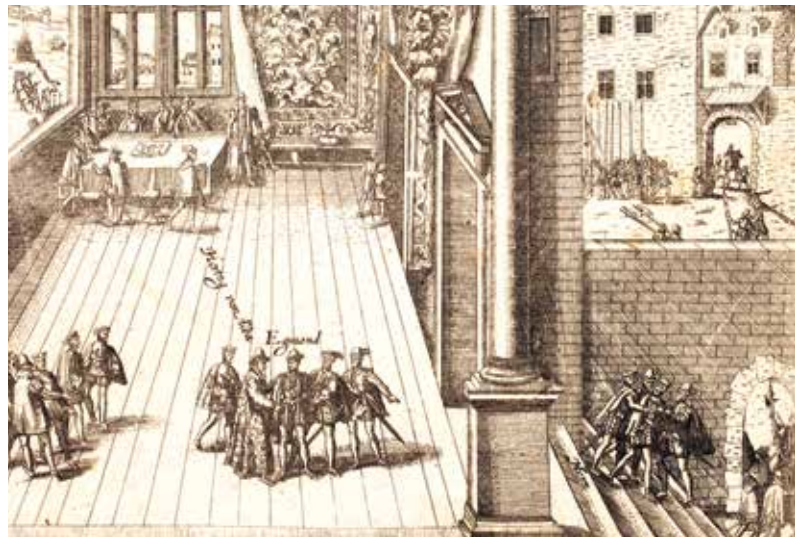
In 1569 verschijnt Van Wesembecke's *De beschrijvinge* (van de geschiedenis inzake de religie zoals geschiedde in de Nederlanden). Het is de eerste samenhangende visie op de thema's vrijheid, privileges en de positie van de Staten, toegespitst op de gewesten.

Vrijheid

Van Wesembecke stelt vrijheid als de absolute politieke kernwaarde. Let wel: vrijheid in enkelvoud. Dat is een verandering ten opzichte van de middeleeuwse invulling hiervan, gebaseerd op vrijheden, privileges. Vrijheid is min of meer een natuurrecht waarop de persoonlijke vrijheid van de inwoners is gebaseerd, die weer samenhangt met de welvaart van het land. Wanneer nu Granvelle, Alva en trawanten het land van deze vrijheid beroven, zo stelt Van Wesembecke, dan worden de inwoners de meest onderdrukte slaven ter wereld. De privileges belichamen de vrijheid. Zij vormen een legitieme – grondwettelijke is een anachronisme – garantie van de vrijheid die een prins niet mag schaden of aantasten. Doet de prins dat wel, dan is er het recht op ongehoorzaamheid zoals vastgelegd in de Blijde Inkomst van 1356 (zie kader), totdat de vorst zich weer schikt naar de afspraken. Van Wesembecke geeft de Staten-Generaal een duidelijke positie als (onafhankelijk) onderdeel van het Spaanse Rijk door aan te geven dat zij door de vorst altijd om goedkeuring en advies moeten worden gevraagd in belangrijke staatszaken. ▶

1 De hertaling van het Plakkaat is te vinden via www.vgnkleio.nl/2018/plakkaat-van-verlatinghe-hertaald.

Arrestatie van de graven van Egmont en Horne door de hertog van Alva in Brussel in 1567. Illustratie uit 1621, uit *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche oorlogen door Pieter Bor Christiaensz. Collectie Vredespaleis*.

Blijde Inkomst 1356

In de politieke traktaten en pamfletten uit de jaren 1560-1580 verwijzen de schrijvers vaak naar de Blijde Inkomst van 1356. Bij hun aantreden als hertog van Brabant ondertekenen Johanna van Brabant en haar man Wenceslas dit document, waarin een ongehoorzaamheidsclausule is opgenomen. Dit geeft de inwoners het recht op verzet als de graaf zich niet aan de afspraken uit de Blijde Inkomst houdt. Het gaat erom dat een vorst geen oorlog mag voeren of belastingen mag heffen zonder instemming en raadpleging van de Staten van Brabant.

Portret van Filips van Marnix van Sint-Aldegonde. Prent van Johannes Wierix, 1581. Collectie Rijksmuseum.

Staten

In 1570 werkt Marnix van Sint-Aldegonde de positie van de Staten verder uit. In oktober van dat jaar is er een *Reichstag* in Spiers en zal Oranje Duitse vorsten om steun in zijn strijd tegen de vertegenwoordigers van de Spaanse vorst vragen. Het werk van Aldegonde verschijnt in 1571 bij een Londense uitgever als *A defence and true declaration of the things lately done in the lowe Country whereby may easily be seen to whom all the beginning and cause of the late troubles and calamities is to be imputed*.

Aldegonde ziet vooral Granvelle als boosdoener die de gewesten, net als de koninkrijken Sicilië en Napels, door veroveringen onder nieuwe wetten in het koninkrijk Spanje wil incorporeren. Hij plaatst de Nederlandse argumenten in het kader van het Romeins recht door te verwijzen naar het principe *lex omnes populi* van Domitius Ulpianus, dat stelt dat lokale wetten of gebruiken alleen vervangen mogen worden door centrale wetgeving als de lokale wetten niet meer voldoen. Aldegonde hoopt hiermee de sympathie te winnen van de Duitse vorsten die hun eigen koninkrijken en prinsdommen koesteren. De verhouding tussen vorst en onderdanen is het onderwerp van *Sekere brieven waer inne den aenghevanghen Vrede-handel deses Jaers LXXIII vervaetet is* (1574) door Johan Junius de Jonghe, gouverneur van Veere, Zeeland. Junius is vrij direct in zijn weergave dat een vorst door het volk gemaakt is, omdat een vorst zonder zijn onderdanen geen vorst kan zijn. Dat de Staten nu de vrijheid beschermen, vloeit voort uit het feit dat zij de hoogste en belangrijkste leiders van het volk zijn. Zij vertegenwoordigen het lichaam van velen, waarop zowel de autoriteit van de vorst als de welvaart van het volk rust. Nu de gewesten kreunen onder de gesel van Alva's tirannie, hebben zij het volste recht daartegen in verzet te komen en zelfs naar de wapens te grijpen.

Matthias van Oostenrijk werd op negentienjarige leeftijd in 1577 benoemd tot landvoogd van Nederland. Schilderij door Lucas van Valckenborch, 1580. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

Res publica

Na het mislukken van de onderhandelingen van Breda in 1575 willen de Staten van Brabant – zwaar getroffen door de afsluiting van de Schelde – de Staten-Generaal ervan overtuigen om Holland en Zeeland in beweging te krijgen. Brabant hoopt op een herstel van de vrede, privileges en welvaart, maar heeft daarvoor wel noordelijke steun nodig. Om hun wens kracht bij te zetten, verschijnt in 1576 het anonieme *Vertoog ende openinghe om een goede, salighe ende generale vrede te maken in dese Nederlanden*.

Dit traktaat is een echte politieke legitimatie van de Opstand, aan religie wordt geen aandacht besteed. Het uitgangspunt is dat de Nederlandse politieke orde op vrijheid, privileges en de Staten is gebaseerd. De Nederlanden zijn nooit anders dan op de wijze van een republiek geregeerd. De rol van de prins is die van dienaar en raadsman. Hij kan slechts als landsheer worden geaccepteerd als hij door de volledige generaliteit is verkozen. Het doel van de politiek is daarmee het dienen van de *res publica*, het algemeen belang.

In 1577 kiezen de Staten in generaliteit een nieuwe landvoogd in de persoon van aartshertog Matthias van Oostenrijk. Aldegonde stelt een oratie op van de ambassadeurs van Matthias die in het Nederlands wordt vertaald door propaganda-dichter Jean Baptist Houwaert (*Oratie der Ambassadeuren vanden doorluchtigen Prince Matthias Aertshertoge van Oostenrijk, etc. Gouverneur van die Nederlanden*). Aldegonde verbindt het recht op verzet niet alleen aan de Blijde

Inkomst, maar vooral aan het Groot Privilege van 1477. Hij stelt dat het recht van verzet niet alleen Brabant geldt, maar alle gewesten. Daarbij verwerpt hij ook een terugkeer naar de situatie zoals onder Karel V als inzet van de Opstand. De Pacificatie van Gent past wat dat betreft beter in de lijn van het Groot Privilege in het dienen van de algemene zaak (weer *res publica*) en de verwerping van de bloedplakkaten die Karel V in 1531 opstelde.

De vorst verlaten

Het recht op verzet wordt voorgesteld als het recht een vorst te verlaten in het anonieme pamflet *Discour sur la négociation de la paix, qui se tracte presentement á Coloigne entre le Roy d'Espagne et les Estats du Pays Bas*. Het pamflet verwerpt het vredesvoorstel in Keulen, waarin de bemiddelende Duitse partij een voorstel doet terug te keren naar de politieke verhoudingen van voor 1555 onder Karel V. De auteur bedient zich van de argumenten op het gebied van vrijheid, privileges en de rol van de Staten. Echter, de conclusie is verstrekkend. Als de Staten de politieke autoriteit zijn, de leidende soevereine machten in de Nederlandse politieke orde, dan hebben zij daarmee ook het recht een prins te verlaten en vervangen.

Bijna gelijktijdig verschijnen in 1581 zowel het Plakkaat van Verlatinge als een belangrijk pamflet van Aggaeus van Albada. Het Plakkaat is een weergave van een besluit dat zich baseert op de argumenten die in de genoemde pamfletten en traktaten zijn uitgedacht. Albeda's *Acten van den Vredehandel geschiet te Colen* zijn bedoeld om het beleid van de Staten-Generaal te verantwoorden en vormen geen systematische verdediging van de Nederlandse Opstand.

De kern van Albeda's *Acten* is dat de kern van politieke autoriteit het verzorgen en beschermen van het algemeen belang en de gemeenschap is. De autoriteit van een prins, maar ook van de Staten, rust dan ook volledig op de gedeelde autoriteit van hen die hem op die positie hebben gebracht. Wanneer een prins zijn autoriteit misbruikt, is het recht op verzet drievoudig. Ten eerste is er de ongehoorzaamheidsclausule van de Blijde Inkomst. Daarnaast is er het recht op verzet door de lagere magistraten wanneer een vorst de eed verbreekt waarmee zij hem zijn autoriteit verleend hebben. Dit komt overeen met de protestantse interpretatie van het recht op verzet uit de jaren 1560. Tot slot mogen zij die een prins autoriteit hebben verleend hem altijd die macht ontnemen als die prins de condities breekt waaronder hij die autoriteit verkregen heeft. Zonder het zo te noemen, beschrijft Albeda hier het idee van volkssoevereiniteit dat hij toevoegt aan de politieke ideologie van de Opstand. Het sterke aan het werk van Albeda is dat hij

in zijn rechtvaardiging van de Opstand verwijst naar onder meer klassieke teksten en het Romeins recht. Daarmee plaatst hij het politiek denken over de Nederlandse Opstand in een breder intellectueel raamwerk van de renaissance.

Ideologie

Uit de pamfletten die Van Gelderen analyseert, ontstaat het idee van natuurlijk recht op verzet. Dat wordt op twee manieren beargumenteerd. Als eerste wordt het concept van een contract, zoals aanwezig in de veelgenoemde Blijde Inkomst, uiteindelijk versterkt met de notie van volkssoevereiniteit. De prins is gemaakt door het volk, de Staten zijn de leidende soevereine machten in de Nederlandse politiek en deze worden onmiskenbaar als vertegenwoordigende organen genoemd. Ze zijn geschapen en verkozen door de gemeenschap om deze te vertegenwoordigen. Een prins die zich niet naar deze autoriteit wil schikken, zondigt tegen zowel de natuurlijke als contractuele positie die hem is toebedeeld.

Daarbij is het idee van het algemeen belang van de gemeenschap de belangrijkste politieke wet die geldt. Deze gaat voor de loyaliteit aan de prins die een tiran is geworden. ■

Bij dit artikel is een werkvorm over het Plakkaat van Verlatinge beschikbaar op de website www.vgnkleio.nl.

Allegorie op de Pacificatie van Gent, 1576. De Nederlandse Leeuw bewaakt het toegangshek naar de Hollandse Tuin waarin de zeventien provincies zitten. Spaanse soldaten hebben de tuin omsingeld. Collectie Rijksmuseum.

Literatuur

Alberts, dr. A en Verlaan, drs. J. E. (eds), *Apologie of Verantwoording van de prins van Oranje gevolgd door het Plakkaat van Verlatinge* (Nieuwkoop 1980).

Darby, G. (ed), *The origins and development of the Dutch Revolt* (Londen 2001).

Gelderens, M. van, *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (serie *Ideas in context*) (Cambridge 1992).

Hooff, A. van, *Het Plakkaat van Verlatinge. De eerste onafhankelijkheidsverklaring* (Utrecht 2018).

Richard Strauss en John de Lancie

Een bijzondere ontmoeting aan het einde van de oorlog

Een Duitser en een Amerikaan van twee verschillende generaties ontmoetten elkaar aan het einde van de Tweede Wereldoorlog in het zuiden van Beieren. De één een geprezen musicus in de Weimarrepubliek en het Derde Rijk, de ander een jonge Amerikaanse soldaat met een heel leven voor zich. Ze hadden één zaak gemeen: muziek.

Scan de QR-code en luister tijdens het lezen naar Richard Strauss' *Hoboconcert* voor een andere leeservaring.

Daan van Leeuwen is redacteur van Kleio.

Op 30 april 1945, de dag waarop Hitler zelfmoord pleegde in zijn bunker onder Berlijn, reden twee eenheden van het Amerikaanse leger het Beierse dorp Garmisch binnen. De *103rd infantry* en de *Tenth Armoured division* moesten het Zuid-Duitse dorpje aan de voet van het Wettersteingebergte evacueren. De bewoners kregen

een kwartier de tijd om hun spullen te pakken en plaats te maken voor de Amerikaanse soldaten, die in de mooiste huizen hun intrek zouden nemen in de laatste fase van de oorlog. In de Zoeppritzstraße draaide een legerjeep de oprit van nummer 42 op. Hier stond een grote witte villa met groene luiken tussen de naaldbomen, met uitzicht op de eveneens groene bergkammen van de Alpen. Het landhuis zou een perfect uitvalsbasis zijn voor het Amerikaanse leger voor een tijdelijk verblijf in de regio, nu nazi-Duitsland op zijn laatste benen liep.

Prelude

Een tachtigjarige man kwam het fraai gelegen witte huis uit om de inbeslagname tegen te houden. Hij sprak in zijn beste Engels tegen de Amerikanen: 'Ik ben Richard Strauss, de componist van *Der Rosenkavalier* en *Salomé*'. Gelukkig voor Strauss was de hoogste in rang, luitenant Milton Weiss, zelf geen onverdienstelijk musicus. Hij kende de componist en de genoemde werken. De militairen waren niet direct overtuigd, maar nadat de componist een aantal passages van *Der Rosenkavalier* had laten horen op de

Het huis van Strauss in Garmisch.

piano lieten de meeste militairen hem met rust en werd er elders in Garmisch een onderkomen voor het hoofdkwartier gezocht. Er werd in zijn tuin een bordje neergezet met 'off limits' om in de toekomst misverstanden te voorkomen. Een aantal van de militairen bezochten in de daaropvolgende dagen de componist in het witte huis om met hem te praten over muziek. Het contrast kon niet groter zijn. Een oude Duitser, geboren nog voor de Duitse eenwording, en Amerikaanse twintigers, opgegroeid met de popliedjes van Bing Crosby en Frank Sinatra, die samen discussieerden over muziek. De meeste van de Amerikaanse bezoekers wisten het verschil tussen Mozart en Beethoven niet, Strauss moest keer op keer uitleggen van wie het standbeeld in de stad was. 'Als ze nog een keer vragen van wie het standbeeld (van Beethoven) is, dan zeg ik dat het Hitlers vader is.' De Amerikaanse soldaten bezochten hem om voor foto's te poseren, vroegen zijn handtekening of kwamen luisteren hoe Strauss de piano bespeelde. Slechts een enkeling was in een eerder leven in aanraking geweest met de lange muzikale erfenis van de gastheer. De muzikanten met een opvoeding in klassieke muziek werden in rustiger dagen uitgenodigd om bij de familie

Strauss te komen eten en om gesprekken over klassieke muziek te voeren. Zouden ze weten welk verleden Richard Strauss met zich mee droeg?

Crescendo

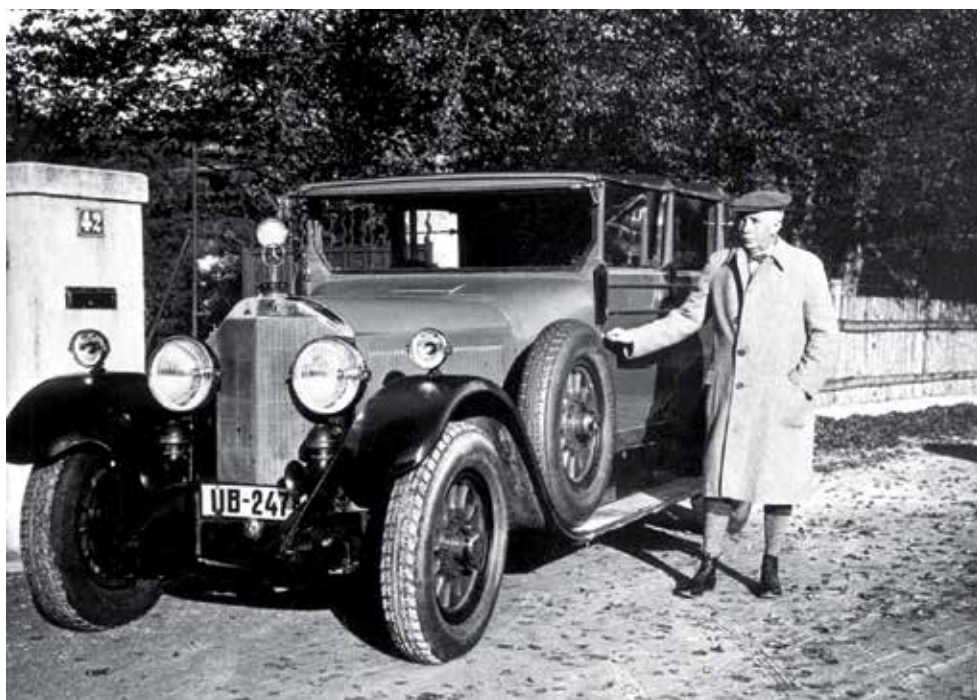
Richard Strauss was namelijk niet onomstreden. Aan het einde van de negentiende eeuw had de Beierse componist al grote faam verworven met grootse opera's en belangwekkende concerten voor viool, piano en orkest. Hij behoorde tot de muzikale elite van het keizerrijk. Aan het begin van de twintigste eeuw was hij onder andere muziekdirecteur van de Berlijnse hofopera en gaf het *Wiener Philharmoniker* in 1901 een concert geheel gewijd aan zijn muziek. In 1905 werd zijn opera *Salomé* voor het eerst opgevoerd, een muziekstuk bij het gelijknamige boek van Oscar Wilde, dat Strauss wereldfaam opleverde en dat jarenlang in verschillende operazalen in Europa te zien was. In 1907 zag een jonge Oostenrijker uit Braunau am Inn tijdens de première in Graz Strauss' opera. Hij was overdonderd door het werk, en de ambitieuze jongeman zou Strauss decennia blijven volgen en zijn muziek luisteren. Hij zag

in hem de enige echte opvolger van de negentiende-eeuwse componist Richard Wagner. Eind januari 1933 werd de partij van deze ambitieuze Oostenrijkse politicus de grootste in de Weimarrepubliek. Bij het invoeren van de *Reichskulturkammer* door Joseph Goebbels werd Richard Strauss later dat jaar binnen dit instituut aangesteld als de voorzitter van de *Reichsmusikkammer*, een van de zeven kamers binnen het nationale orgaan. Goebbels deed dit om in een goed boekje bij Adolf Hitler te komen.

'De meeste van de Amerikaanse bezoekers wisten het verschil tussen Mozart en Beethoven niet'

Strauss accepteerde de functie zonder lid te worden van de NSDAP, met de motivatie om de Duitse kunsten en cultuur te beschermen en te propaganderen. Hij was ervan overtuigd dat de *Musikkammer* onder het regime van muziekliefhebber Hitler de industrie alleen maar kon stimuleren, en hij hoopte door zijn functie zijn Joodse schoondochter en kleinkinderen te kunnen beschermen. ▶

Boven: Strauss schudt de hand van Goebbels, ca. 1935.
Onder: Richard Strauss bij zijn auto in Garmisch, na de oorlog.

Volgens eigen zeggen heeft de Zuid-Duitser altijd geprobeerd het doel van de *Kammer* los te zien van de politieke (wan-) daden van het naziregime. Hij bleef in zijn voorzittersjaren gewoon muziek componeren en gaf nog verschillende concerten met Joodse collega's. In 1935 werd hij ontslagen toen hij weigerde de naam van zijn Joodse librettist Stefan Zweig van de aankondigingsposter te laten halen. Hij keerde zich tegen het regime en stortte zich weer volledig op de muziek. In de tweede helft van de jaren dertig componeerde hij – inmiddels een zeventiger – nog een aantal grote muziekstukken die vooral in het buitenland bekend werden, waaronder de Verenigde Staten. Gedurende de oorlog trok hij zich terug in een dorp in Beieren.

Boven: John de Lancie was professioneel hoboïst. Onder: Strauss in gesprek met De Lancie in Garmisch. Foto: Richard Strauss Instituut, Oostenrijk.

Literatuur

M. Kennedy, *Richard Strauss. Man, musician, enigma* (Cambridge 1999).

'Richard Strauss - Oboe Concerto: How a US intelligence officer inspired a masterpiece', op www.classicfm.com.

Richard Strauss-archief - www.richard-strauss-institut.de.

Oboe Concerto, op Britannica.com.

L.E. Binkley, *Three versions of the concert for oboe and small orchestra (1945-1946, revised 1948)*, by Richard Strauss. *An analytical and historical study for the performer* (dissertatie, Tuscon 2002).

Adagio

De meeste Amerikaanse soldaten die waren neergestreken in Garmisch in april 1945 zullen weinig geweten hebben over de omstreden bladzijdes uit Richard Strauss' verleden. Als ze Strauss al kenden, dan was dat vooral vanwege de populaire klassieke muziek die zich had

'In 1935 werd Strauss ontslagen toen hij weigerde de naam van zijn Joodse librettist van de poster te halen'

verspreid tot in de Amerikaanse huiskamers waarin de jonge soldaten in de jaren twintig en dertig waren opgegroeid. Een van de soldaten was de 23-jarige John de Lancie, die tot zijn indiensttreding in 1942 eerste hoboïst was in het *Pittsburgh Symphony Orchestra*. Hij kende het repertoire van Strauss goed en had al regelmatig in orkestverband zijn muziekstukken op hobo gespeeld. Hij bezocht Strauss een paar keer en had lange gesprekken met hem in het Frans over orkestmuziek. Tijdens een van zijn bezoeken, begin mei 1945, kwam het dan toch ter sprake. Hij vroeg de oude Strauss of hij ooit had overwogen om een concert voor hobo te componeren. Hij schudde zijn hoofd en zei: 'No.' Daarmee was de kous af. Het Derde Rijk viel niet veel later. De oorlog in Europa was voorbij en de twee leger-eenheden zouden de maand erop terug naar huis worden verscheept. Richard Strauss ontvluchtte via Zwitserland het gevallen rijk en vroeg asiel in Engeland aan. John de Lancie pakte zijn oude bestaan als muzikant weer op en werd wederom hoboïst in het *Philadelphia Orchestra*. In het najaar 1945 was de Amerikaan stomverbaasd toen hij in het

tijdschrift van het Amerikaanse leger las dat de bekende componist Richard Strauss een concert voor hobo had geschreven, en dat in het bovenschrijf van de partituur stond: 'Oboe Concerto – 1945 – suggested by an American soldier.' Strauss heeft het gecomponeerd als een licht en opgewekt concert dat eenvoudig in het gehoor lag, wars van de donkere tijden waarin het geschreven was. Misschien heeft hij op dezelfde wijze wel de lange gesprekken met de De Lancie ervaren.

Coda

Strauss gaf als blijk van waardering voor de gesprekken in Garmisch De Lancie ook het recht om met het eerste concert voor hobo van de twintigste eeuw te debuten in de Verenigde Staten. Maar omdat de jonge muzikant niet de eerste hoboïst van het *Philadelphia Orchestra* was, gunde hij die eer aan een bevriende hoboïst in een ander gezelschap. John de Lancie speelde uiteindelijk dertig jaar voor zijn orkest, waarmee hij Strauss' hobo-concert nooit uitvoerde. Na het afsluiten van zijn muziekcarrière, waarin hij uitgroeide tot een van de meest gerenommeerde rietinstrumentalisten van de Verenigde Staten, speelde hij als gepensioneerde eerste hoboïst slechts één keer het 'Oboe Concerto' in het openbaar. ■

Waar herdenken goed voor is

Auschwitz was vroeger een heel gewoon stadje.' Zo begint het boek *Bij ons in Auschwitz* van Arnon Grunberg. Deze eerste zin is een voltreffer. Het doet me denken aan de onovertroffen beginzin van *Ondergang* van Jacques Presser: 'Dit boek behelst de geschiedenis van een moord.' En Chris van der Heiden maakte zich onvergetelijk met zijn eerste zin in *Grijs verleden*: 'Eerst was er de oorlog, daarna het verhaal van die oorlog.'

De tweede helft van deze openingszin brengt leraren en leerlingen bij de kern van ons vak: beeldvorming over het verleden. Vorige maand herdachten we onder corona-omstandigheden 75 jaar bevrijding. De oorlog duurt nog immer voort. Dit heeft een reden. Deze is namelijk de leverancier voor de moraal geworden nu kerk, zuil en gezin weinig of geen houvast bieden in een chaotische wereld. En zonder moraal is een cultuur geen lang leven beschoren. Bas Heijne begint zijn essay *Mens/onmens* met een citaat van Albert Camus: 'Waar het mij om gaat, is erachter komen hoe je moet leven. En meer precies, hoe je kunt leven wanneer je niet in God gelooft én niet in de rede.' De oorlog lijkt het enige 'grote' dat is overgebleven in onze cultuur. De oorlog geeft een zingevend verhaal. De oorlogsboeken en andere oorlogsproducten uit de laatste decennia gaan namelijk onontkoombaar over morele kwesties en keuzes. Typisch modern en eigentijds hierbij is, dat ons schuld-onschuld-schema onvoorspelbaar en genuanceerd is. Het gebied tussen 'goed' en 'fout' is onmetelijk breed geworden. Eenduidigheid over goed en fout verschuift naar meerduidigheid.

'De oorlog duurt nog immer voort, deze is de leverancier van de moraal geworden nu kerk, zuil en gezin weinig of geen houvast bieden in een chaotische wereld'

De vraag is of leerlingen een oorlog kunnen herdenken of betekenis geven die ze niet hebben meegemaakt. Als leerlingen keurig mompelen dat wie zijn verleden niet kent, gedoemd is het te herhalen, zitten ze ernaast. Het is namelijk nog veel erger. Want wie zijn verleden niet kent, is gedoemd niet te weten wie hij of zij is. En als mensen geen idee hebben wie ze zijn én waarom ze op de wereld zijn, heb je écht een probleem. Hoe komt het toch dat ik de ander als een volstrekte vreemde, als een vijand zie? Als de identiteit van de ander niet erkend wordt en de ander niet beoordeeld wordt op wie hij is, maar op de groep waar hij toebehoort, gaat het goed mis.

Wij delen een land met mensen die andere herinneringen en overgeërfde trauma's hebben. Om vruchtbaar te kunnen herdenken zijn kennis en inlevingsvermogen onmisbaar. De systematische vernietiging van de Joden is geen mening. Kennis van het verleden én van onszelf baart vruchten als ze existentieel door ons is heen gegaan. Ze verandert ons gedrag. Inlevingsvermogen in de ander is nodig om ons te realiseren dat zijn of haar verleden er wezenlijk toe doet. 'Auschwitz' begon, om het met een variant op de 4 mei-toespraak van de koning te zeggen, in het Vondelpark. Met goedpraten, wegstijgen, apart zetten. Met een bordje: 'Voor Joden verboden.' Waarmee begon Armenië (1895-1927)? En Rwanda ('94), Srebrenica ('95) en Zuid-Soedan (2008)? Herdenkingen blijven nodig als een moreel referentiekader voor leraren en leerlingen. De geschiedenis blijft ons op de hielen zitten. Geschiedeniscollega's werken hard aan de historische en persoonlijke vorming van hun leerlingen. Er staat ook machtig veel op het spel. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Een nooddak als nationale staat

De oprichting van de Bondsrepubliek

Terugblikkend is de Bondsrepubliek een succesverhaal, gekenmerkt door welvaart, democratie en maatschappelijke stabiliteit. Bij de oprichting in 1949 was dat geenszins vanzelfsprekend. Zo waren de institutionele vormgeving en de Europese opstelling van de nieuwe staat precaire aangelegenheden, en nooit verdween uit West-Duitsland de naoorlogse onzekerheid.

Ton Nijhuis is historicus, socioloog en filosoof. Hij is directeur van het Duitsland Instituut Amsterdam.

De Bondsrepubliek die in 1949 werd opgericht was uitdrukkelijk als tijdelijke voorziening bedoeld, een rompstaat gevormd uit de drie westerse bezettingszones. Zij was een nooddak en geen nationale staat. Staat en natie bleven door de Duitse deling vooralsnog gescheiden. Met de eveneens in 1949 opgerichte DDR bestond de Duitse natie nu immers uit twee staten. Bovendien was er de nodige scepsis over de deze provisorische constructie. De liberale historicus Golo Mann – inderdaad: de zoon van Thomas Mann – zei dat hij aanvankelijk geen enkel vertrouwen had in deze gekunstelde homunculus (een lichaam zonder ziel).

Het is buitengewoon opmerkelijk hoe de Bondsrepubliek van een moreel bankroet, verwoest, gehaat en gewantwoord land, dat ook nog eens acht miljoen vluchtelingen moest opnemen, in relatief korte tijd kon uitgroeien tot een stabiele democratie en een welvarende staat, die internationaal weer als een betrouwbare partner werd beschouwd.

De republiek van Bonn – genoemd naar de plaats waar de regering zetelde – was dus zowel naar binnen als naar buiten een succes. Naar buiten toe slaagde het land erin zich snel te integreren in het Westen, zowel politiek en militair, als economisch en cultureel. Naar binnen toe wist de nieuwe constructie zich snel tot het vanzelfsprekende nieuwe huis te ontwikkelen dat breed door de bevolking werd gedragen en omarmd.

Rijnlandse katholiek

Een belangrijke rol in het succes van de Bondsrepubliek is weggelegd voor de eerste bondskanselier Konrad Adenauer, die van 1949 tot 1963 regeerde. Adenauer was een Rijnlandse katholiek en stond in die zin voor het tegendeel van het Pruisisch protestantisme dat zo kenmerkend was geweest voor het Duitse Keizerrijk. In de tijd van de Weimarrepubliek was hij burgemeester van Keulen geweest. Nu stond Adenauer met 73 jaar aan de wieg van de nieuwgeboren Duitse staat. Dat Adenauer de eerste bondskanselier werd, lag

eigenlijk niet in de lijn van de verwachting. De SPD onder aanvoering van Kurt Schumacher, die bijna de gehele nazitijd in concentratiekampen had doorgebracht, was ervan overtuigd dat zij de verkiezingen met gemak zou winnen. Maar uiteindelijk behaalde de CDU/CSU van Adenauer 31 procent van de stemmen, terwijl de SPD op 29,2 procent bleef steken.

Wat er gebeurd zou zijn wanneer Schumacher, die door de Fransen en Amerikanen als een gevaarlijke nationalist werd beschouwd, de eerste verkiezingen had gewonnen en de Bondsrepubliek had kunnen vormgeven, is de vraag. In ieder geval hechtte Schumacher minder belang aan de integratie van de Bondsrepubliek in het Westen dan aan de Duitse eenheid en dus aan de vereniging met de DDR.

De naoorlogse periode wordt vaak beschreven als een *Stunde Null*. Een volledig nieuw begin dus. Dat ligt ook voor de hand. Er was weinig waar het land op kon voortbouwen: niet op het Derde Rijk (1933-1945), maar ook niet op de instabiele Republiek van Weimar (1919-1933), en natuur-

Konrad Adenauer verwelkomt John F. Kennedy op het vliegveld in Bonn, 23 juni 1963. Foto: Cecil W. Stoughton, John F. Kennedy Presidential Library and Museum.

lijk kwam het Keizerrijk (1871-1918) ook niet in aanmerking. In die zin kon er geen sprake zijn van continuïteit. Aan de andere kant was er natuurlijk wel degelijk veel continuïteit. Er woonden nog dezelfde mensen en ook de instituties zoals scholen, universiteiten, rechtspraak, bureaucratieën, gezondheidszorg, etc. bleven goeddeels intact en zonder veel personele wisselingen. Onder Adenauer bleven de zuivering van instituties en de berechting van nazimisdadigers zeer beperkt, wat de kanselier verdedigde door te stellen dat hij toch moeilijk het volk kon inruilen. Of dat rechtvaardigt dat hij de overtuigde nazi en medeauteur van de Neurenberger Rassenwetten, Hans Globke, tot chef van zijn *Bundeskanzleramt* benoemde, is een andere vraag.

Buitenlandse politiek

Om het belang van Adenauer te benadrukken, begint de historicus Arnulf Baring zijn studie over defensiepolitiek met de woorden: 'Im Anfang war Adenauer.' De Bondsrepubliek was echter op het terrein van defensie en buitenlandse politiek niet soeverein. Dit was voorbehouden aan de geallieerden. Daarom repliceerde Helga Haftendorn haar studie over de Duitse buitenlandse politiek met de openingszin: 'Im Anfang waren die Alliierten, und nicht Adenauer.'

Inderdaad was de speelruimte voor de Bondsrepubliek aanvankelijk zeer klein. Toch heeft Adenauer er consequent op ingezet het land zo snel en sterk mogelijk te verankeren in westerse bondgenootschappen. Schumacher noemde hem daarom eens smalend 'de bondskanselier van de geallieerden.' Hoge prioriteit hadden het herstel van goede betrekkingen met de buurlanden en de integratie van de Duitse economie in Europa. Samenwerking met Frankrijk nam daarbij een bijzondere plek in.

Had de oude Frans-Duitse rivaliteit Europa niet aan de afgrond gevoerd? Daarom moest Frans-Duitse vriendschap nu vrede en stabiliteit brengen op het continent. Het Schuman-plan van 9 mei 1950 – genoemd naar de Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman – legde de basis voor de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), die geldt als de aanzet voor de Europese Unie. Het Élysée-verdrag van 22 januari 1963 tussen Frankrijk en de Bondsrepubliek symboliseerde de naoorlogse verzoening en nieuwe vriendschap.

'Onder Adenauer bleven de zuivering van instituties en de berechting van nazimisdadigers zeer beperkt'

In zekere zin werd de integratie van Duitsland in Europa vergemakkelijkt door de Duitse deling. West-Duitsland was qua grootte niet meer zo bedreigend. De Franse president Charles de Gaulle liet zich eens ontvallen dat hij zonder de deling minder geneigd zou zijn geweest de samenwerking met Duitsland op te zoeken. En bekend zijn de door velen herhaalde woorden van de Franse schrijver François Mauriac: 'Ik houd zo veel van Duitsland dat ik blij ben dat er twee van zijn.' Het is dan ook niet verwonderlijk dat Frankrijk later zeer terughoudend reageerde op de snelle Duitse eenwording in 1990.

In de Koude Oorlog hadden veiligheid en defensie voor Adenauer prioriteit, en dat betekende voor hem: *Westbindung*. Pogingen van de Sovjet-Unie om Duitsland zo min mogelijk in het Westen te laten integreren – zoals de Stalin-nota in 1952, waarin de Sovjetleider een Duitse eenwording

Adenauer benoemde Hans Globke tot chef van zijn *Bundeskanzleramt*, terwijl Globke een overtuigde nazi was geweest. Hier is hij te zien op een foto uit 1941, links achteraan, achter minister van Binnenlandse Zaken Wilhelm Frick bij een bezoek aan Slowakije. Beeld: Bundesarchiv.

voorstelde in ruil voor neutraliteit – wees Adenauer resoluut van de hand, tot ergernis van de SPD. Een autonome Duitse herbewapening was uitgesloten, maar een Europese defensie geboden, gezien de dreiging die van de Sovjet-Unie uitging. De Franse premier René Pleven lanceerde daarom in 1950 een plan voor een gezamenlijk Europees leger. Dit verdrag voor een Europese Defensiegemeenschap (EDG) werd in 1952 weliswaar ondertekend door de Benelux-landen en Italië, maar trad nooit in werking, omdat het in 1954 nota bene in het Franse parlement werd weggestemd (meer hierover in *Kleio* 6, 2019). Desondanks leidde dit niet tot een West-Duits isolement, want de Bondsrepubliek trad in 1955 toe tot de NAVO en werd zo militair geïntegreerd in het trans-Atlantisch bondgenootschap. Daarmee verwezenlijkte Adenauer een van zijn belangrijkste doelen.

Institutionele fundamenten

Het enthousiasme voor de nieuwe republiek en ook voor Adenauer bleef aanvankelijk binnen de perken. Bij een enquête in 1952 legde onderzoeksbureau Allensbach de Duitse bevolking de vraag voor, wie grootse daden voor Duitsland had verricht. 36 procent antwoordde met Bismarck, 9 procent met Adolf Hitler, 7 procent met Frederik de Grote en slechts 3 procent met Adenauer. Deze uitkomst strookt in zekere zin met de geschiedenis van de Bondsrepubliek: het is geen geschiedenis van ‘helden’. Essentieel voor het succes van de Bondsrepubliek is veeleer haar institutionele architectuur, juist waar het gaat om stabiliteit en acceptatie door de eigen bevolking.

Toen de Bondsrepubliek in 1949 werd opgericht, moest de staatsinrichting in alles het tegendeel zijn van het Duitse Rijk en Hitler. In de eerste

plaats mocht er geen sprake meer zijn van een ge-centraliseerde staat met een sterke machtsconcentratie. In het nationaalsocialisme vielen de leider, de partij en het land samen. Dat moest voortaan voorkomen worden. Gekozen werd daarom voor een federale staatsstructuur, met grote bevoegdheden voor de deelstaten. Dit was natuurlijk deels naar Amerikaans model, maar sloot ook goed aan op de eigen geschiedenis van *Kleinstaaterij*, de traditionele lappendeken van Duitse vorstendommen, staatjes en steden, die nu weer positiever werd gewaardeerd.

Op het niveau van de bondsregering werd de macht ook opgesplitst. De bondskanselier kreeg weliswaar de *Richtlinienkompetenz* en stippelde zo het regeringsbeleid uit, maar de ministeries werden baas in eigen huis (*Ressortprinzip*). Bovendien werd strikt afgebakend waar de politiek zich wel en niet mee mocht bemoeien. Zo werd de politieke invloed op monetaire beslissingen geminimaliseerd door de *Bundesbank* onafhankelijk te maken. De bank kreeg de exclusieve taak te zorgen voor prijsstabiliteit. En met succes, want de *Bundesbank* groeide uit tot hét symbool van het Duitse *Wirtschaftswunder* en van de sterke D-mark. Juist omdat het klassieke nationalisme en de klassieke nationale symbolen in Duitsland na 1945 gediscredeerd waren, werden patriotische gevoelens nu op de *Bundesbank* en de munt geprojecteerd. Daarom werd ook wel van ‘D-mark-nationalisme’ gesproken. Jacques Delors, voorzitter van de Europese Commissie, zei later eens: ‘Niet alle Duitsers geloven in God, maar ze geloven allemaal in de *Bundesbank*.’ Onder druk van kanselier Helmut Kohl werd de Europese Centrale Bank later naar het model van de Bundesbank opgericht.

De Volkswagen Kever werd het symbool van het *Wirtschaftswunder*.
Foto: AKG-images, Picture Alliance, 1952.

Onder Hitler was Duitsland een onrechtstaat geweest. In plaats van 'het recht van de macht' ging de nieuwe grondwet in 1949 uit van 'de macht van het recht'. Deze macht wordt vooral gesymboliseerd door het Constitutionele Hof, het *Bundesverfassungsgericht*, dat wetten en maatregelen aan de grondwet kan toetsen. Ook dit instituut heeft hoog aanzien in de Duitse maatschappij. Ten slotte moest de macht van de politiek ook op economisch terrein beperkt worden. In het *Ordoliberalismus* (een begrip van de econoom Walter Eucken) komt de staat vooral de taak toe de randvoorwaarden van de economische ordening veilig te stellen, en niet om zelf economische processen te sturen. Daarom was een Nederlands verschijnsel als de geleide loonpolitiek in Duitsland ondenkbaar. In elk geval werd de geschiedenis van de Bondsrepubliek zeker ook een economische succesgeschiedenis. Al in 1958, het jaar van het Verdrag van Rome, waarmee de Europese Economische Gemeenschap werd opgericht, verdrong West-Duitsland het Verenigd Koninkrijk van de tweede plaats als exportnatie. Het *Wirtschaftswunder* en het Rijnlandse model van sociale markteconomie – samengevat in de term *Wohlfahrt für Alle*, van de zeer geliefde minister van Economische Zaken Ludwig Erhard (van 1949-1963, daarna tot 1966 Bondskanselier) – hebben sterk bijgedragen aan de beleving van de Republiek van Bonn als succesmodel. Voor het eerst in de Duitse geschiedenis was er sprake van een lange periode van economische groei, met gestaag stijgende lonen en, anders dan in de Republiek van Weimar, zonder systeemcrisis. Dat is misschien wel het meest opmerkelijke aan de naoorlogse geschiedenis: crises bleven vrijwel uit en de Bondsrepubliek groeide pro-

bleemloos uit tot een van de meest stabiele en welvarende democratische rechtsstaten van de wereld. De systeemconcurrentie met de DDR en het anticommunisme vormden in de eerste decennia een belangrijke integratie-ideologie die de West-Duitsers een eigen 'wij-gevoel' gaf.

Wantrouwen en veiligheid

Angst voor instabiliteit bleef echter kenmerkend voor de West-Duitse politiek. Daarbij moet natuurlijk in acht worden genomen dat de Bondsrepubliek veel radicaler met alle nationale tradities heeft gebroken dan de andere landen in West-Europa. Er waren geen nationale zekerheden waarop de staatsconstructie kon teruggeval- len. Adenauer wist de CDU/CSU in 1957 met de slogan '*Keine Experimente*' een absolute meerderheid te bezorgen. De behoefte aan veiligheid was zo typerend voor het naoorlogse West-Duitsland, dat de historicus Eckart Conze zijn geschiedenis van de Bondsrepubliek de titel *Die Suche nach Sicherheit* gaf. Adenauer was in dit perspectief als de vertrouwenwekkende grootvader, die traditie en modernisering geloofwaardig kon verenigen. Sowieso wordt politieke stabiliteit in Duitsland vaak eerder geprojecteerd op de meestal lang zittende bondskanseliers (Adenauer, Kohl, Merkel) dan op bijvoorbeeld de Bondsdag. We spreken daarom ook wel van een *Kanzlerdemokratie*. Dit typerende Duitse wantrouwen jegens zichzelf en de vrees voor een 'terugval' speelden nog vele decennia na Adenauer regelmatig op en drukten bijvoorbeeld ook na 1989 hun stempel op debatten rond de Duitse eenwording. Maar ook toen bleek het West-Duitse systeem behoorlijk robuust geworden.

De Bondsrepubliek ontbeerde aanvankelijk een democratische politieke cultuur. De toenemende acceptatie van de parlementaire democratie was niet alleen te danken aan de *re-education* programma's van de geallieerden, maar ten eerste vooral aan de gestaag stijgende welvaart tijdens het *Wirtschaftswunder*, die ook (ten tweede) het vertrouwen in de effectiviteit van statelijke instituties, zoals de bureaucratie en de rechterlijke macht, deed toenemen. En daardoor de integratie in het Westen, waarbij bovendien de superioriteit ten opzichte van het oosten een extra stimulans was. Het tijdelijke werd definitief, als het nieuwe nationale huis. ■

Bondskanselier Helmut Kohl bezichtigt goudstaven in de kluis van de Bundesbank, 1988. Foto: René Zimmer, Deutsche Bundesbank.

Verder lezen

- Frits Boterman en Willem Melching (red.)**, *Het Wonder Bondsrepubliek in 20 portretten* (Amsterdam 2009).
- Eckart Conze**, *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis in die Gegenwart* (München 2009).
- Edgar Wolfrum**, *Die Geglückte Demokratie. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihren Anfängen bis zur Gegenwart* (Stuttgart 2006).

Lopen door niemandsland

Ondergedompeld in de Eerste Wereldoorlog met 1917

In de slopende oorlog aan het westfront was 1917 een iconisch jaar. Het Duitse leger trok zich in het voorjaar strategisch terug achter de Hindenburglinie, een verwoest landschap achterlatend. In april begonnen de Britten een groot offensief bij Arras, dat hun 160.000 doden zou kosten; Frankrijk leed zware verliezen aan de Chemin des Dames. Toen moest de beruchte Slag bij Passendale (31 juni) nog beginnen. Over de ervaringen van Britse infanteristen in Noord-Frankrijk, tijdens hun opmars naar de Siegfriedstelling, gaat de overrompelende film *1917*.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Het verhaal speelt zich af op 6 en 7 april in de loopgraven en slagvelden bij het dorp Écoust-Saint-Mein. Die plaats bestaat echt, evenals het bos tussen Écoust en Croisilles, waar zich het bataljon bevindt dat op het punt staat een gruwelijke vergissing te begaan. Maar wat zich in de film afspeelt rond dit bataljon en de twee mannen die het proberen te bereiken, is fictie. Regisseur Sam Mendes verwerkte de verhalen van zijn grootvader, een piepjonge koerier in de Noord-Franse loopgraven, tot een adembenemend avontuur dat waar gebeurd had kunnen zijn. Voor wie de film nog niet heeft gezien: dit artikel bevat spoilers! De jonge korporaal Tom Blake krijgt het bevel zich te voegen bij divisiecommandant generaal Erinmore voor een speciale

opdracht. Hij mag één persoon meenemen en kiest voor zijn vriend William Schofield. De opdracht blijkt van levensbelang en lijkt nauwelijks uitvoerbaar: de jongens moeten vóór de volgende ochtend een brief bezorgen bij de commandant van het *2nd Battalion of the Devonshire regiment*.

Dit bataljon heeft de afgelopen dagen een snelle opmars gemaakt toen de Duitsers zich steeds verder terugtrokken. Nu staat een groot offensief op het programma om hun de genadeslag toe te brengen. Wat de officieren echter niet weten, is dat ze daarmee regelrecht in de val zullen lopen. Op luchtfoto's is te zien dat de Duitsers zich hebben teruggetrokken achter de Siegfriedstelling en klaar zitten om het bataljon af te

slachten. Bij hun vertrek hebben ze alle geallieerde telefoonlijnen doorgesneden. Er is maar één manier om het bataljon te waarschuwen: een door de generaal ondertekende brief voor kolonel Mackenzie persoonlijk laten bezorgen door deze twee mannen, die onopgemerkt en zo snel mogelijk het niemandsland en de Duitse linies moeten oversteken. Tom Blake is uitgekozen om twee redenen: hij is erg goed met landkaarten en zijn oudere broer dient in de *2nd Devons*. Als Tom het niet haalt, loopt zijn broer kans een van de zestienhonderd verwachte gesneuvelden te worden.

Ondergedompeld

Wat volgt, wekt de indruk in één take te zijn gefilmd. De camera zit de jongens dicht op de

Boven en rechterpagina: Scènes uit *1917*. Hiernaast: Deze foto is in 1917 gemaakt in de buurt van Écoust-Saint-Mein en toont een gelijkenis met de jongens uit de film. Bron: Greatwarphotos.

huid en volgt hen bij elke stap. Door de Britse loopgraaf, onder het prikkeldraad door, over het niemandsland, in de Duitse stellingen, naar een verlaten boerderij. De spanning loopt snel op en blijft onverminderd hoog. Dat komt ook omdat de jongens zich de impact van hun opdracht ten volle realiseren en in grote haast vertrekken. Zo optimistisch als ze aan de tocht beginnen, zo hard hakken de tegenslagen erin. Doordat de camera alleen focust op de belevenissen van Blake en Schofield, wordt de toeschouwer onontkoombaar meegezogen in wat zij zien en ondergaan. In het niemandsland ploeteren de jongens langs dode paarden en vallen ze in granaatkraters vol Duitse lijken; ze kijken er niet meer van op. De verlaten Duitse loopgraven aan de overkant blijken versterkt met beton en voorzien van boobytraps. Schofield overleeft de ontploffing ternauwernood.

Bij een verlaten, verwoeste boerderij stort een Duits vliegtuig neer. De jongens redden de piloot uit het brandende wrak, maar als Schofield water

voor hem haalt, steekt de piloot in op Blake. Die overleeft het niet. Met de moeder der wanhoop steekt Schofield de bebloede brief en kaart bij zich en vervolgt zijn weg. Vanaf nu lijkt alles tegen hem te werken. De legertrucks die hem een lift geven, lopen vast in de modder. De brug over de rivier blijkt opgeblazen. In het verwoeste dorp zijn Duitse scherpschutters achtergebleven, een kogel raakt zijn helm en hij verliest het bewustzijn. Als hij bijkomt, lijkt hij zich in een nachtmerrie te bevinden. Hij rent wezenloos door de ruïnes en verbergt zich ten slotte in een huis, waar een jonge vrouw een gevonden baby in leven probeert te houden. Maar hij moet verder: hij springt in de kolkende rivier, die vergeven is van de lijken van vermoorde Franse burgers. Als hij uiteindelijk het bos bereikt, is hij bijna verbaasd dat de daar rustende soldaten tot de *2nd Devons* blijken te behoren. En dan zijn de beproevingen nog niet voorbij: kolonel Mackenzie bevindt zich aan het andere einde van de loopgraaf. Ondertussen gaat de Britse aanval op de Siegfriedstelling al van start. ▶

1 Film vs. realiteit op Footsteps Researchers via bit.ly/3cCBsXO.

2 'Brexitfilm tegen wil en dank', NRC, 14 januari 2020, tiny.cc/k4kleioscoop1.

Het echte dorp

Sam Mendes heeft weliswaar een fictieve gebeurtenis verfilmde, maar de feiten niet helemaal losgelaten. Écoust-Saint-Mein, in het arrondissement Arras, lag vlak bij de Hindenburglijn en werd in de oorlog verwoest. Het decor van ruïnes in de film is op de werkelijkheid gebaseerd. De inwoners werden door het Duitse leger geëvacueerd, maar herbouwden hun dorp na de oorlog. Begin april 1917 leek de opmars van het Britse leger in Noord-Frankrijk succesvol. De Duitsers gaven de door hen veroverde dorpen prijs, na ze te hebben platgebrand en de hele omgeving te hebben verwoest. Ze groeven zich in op de veel beter verdedigbare Hindenburglijn, terwijl de Britten hele divisies bleven

'Het lijkt of Mendes met zijn film een stukje pijnlijke geschiedenis heeft willen herschrijven'

opofferen voor luttele kilometers terreinwinst. Na de Slag bij Arras (9 april-16 mei 1917) was Écoust in geallieerde handen tot maart 1918. Het bataljon waartoe Blake en Schofield behoren, zou het *8th Battalion of the Devonshire regiment* kunnen zijn (Schofield meldt zich als korporaal van 'the 8th').

Scène uit 1917.

Bruikbare scènes

De film was bij het schrijven nog niet uit op dvd, dus dit keer zonder tijdsaanduiding bij de scènes.

- In de eerste tien minuten worden Blake en Schofield geïntroduceerd, wordt het probleem met het geplande offensief van de *2nd Devons* uiteengezet en worden de jongens op pad gestuurd.
- Als de jongens door het niemandsland kruipen, voel je hun spanning. Opvallend is dat ze weinig onder de indruk zijn van de lijken in de modder, zelfs niet als Schofield er middenin grijpt.
- De tocht door de verlaten, maar solide Duitse loopgraven, het vernielde materieel en de ontploffing van de boobytrap. Een fotootje aan een bed maakt duidelijk dat Duitse soldaten ook menselijk zijn, maar ze blijken uiteindelijk schoften.
- Het contrast is groot als de jongens van de Duitse loopgraven en het bos vol granaathulzen naar het prachtige groene achterland lopen. De redding van een Duitse piloot bij de boerderij heeft fatale gevolgen. De dood van Blake is hartverscheurend.
- Nachtmerrie-achtige scènes: Schofield in het verwoeste dorp en in de rivier vol dode burgers.
- Emotioneel slopend is de scène waarin Schofield het hoofdkwartier van Mackenzie probeert te bereiken, evenals de discussie die daarop volgt.

Dit bataljon veroverde op 4 april 1917 Écoust en Croisilles, zoals blijkt uit het bewaard gebleven logboek.¹ De *2nd Devons*, die zich in de film tussen Écoust en Croisilles ophouden, bevonden zich op 6 april echter in werkelijkheid dertig kilometer van Écoust, in het plaatsje Moislains.

Pijnlijke geschiedenis

Waarom zou je als regisseur zo dicht bij de historische werkelijkheid willen blijven en toch een bataljon tientallen kilometers verplaatsen, als de

werkelijke gebeurtenissen al heftig genoeg waren? Het lijkt of Mendes met zijn film een stukje pijnlijke geschiedenis heeft willen herschrijven. Aangemoedigd door hun successen in de eerste week van april 1917 en door de schijnbare terugtocht van het Duitse leger vielen de Britten met twee Australische divisies op 11 april het dorp Bullecourt aan. Het ligt vlak bij Écoust en bevond zich destijds op de Hindenburglijn, ter hoogte van de Siegfriedstelling. Twaalf tanks hadden een gemakkelijke overwinning moeten garanderen, maar die vertoonden zoveel technische mankementen dat er uiteindelijk maar vier op tijd aan de aanval begonnen. Een voor een vielen ze uit, de laatste twee werden onder een bombardement van Duitse granaten bedolven. Er vielen ruim 3.000 slachtoffers onder de Australische infanteristen, tegen 749 Duitsers. Deze nederlaag – het gevolg van een tactische blunder – veroorzaakte voor lange tijd een diep wantrouwen tegen de nieuwe tanks, en tegen officieren die ondanks onheilspellende voortekenen offensieven doordrukten. In de film hecht

generaal Erinmore zichtbaar belang aan de levens van de zestienhonderd infanteristen van de *2nd Devons*. Misschien wilde Mendes hiermee de schijnbaar achteloze slachtingen door de echte generaals alsnog een tegenwicht bieden.

Brexitfilm

Mendes wordt er wel van beticht de zoveelste 'brexitfilm' te hebben gemaakt, een film over nobele Britten die dapper standhouden tegen de barbaren van het continent, zoals die ook te zien waren in *Dunkirk* en *Darkest Hour*.² Toch wekt *1917* meer de indruk van een anti-oorlogsfilm, zoals die ook steeds meer gemaakt worden. De beide hoofdrolspelers zouden net zo goed Fransman, Australiër of Duitser kunnen zijn. Hun identiteit wordt meer dan door hun nationaliteit bepaald door hun rol van voetsoldaat, waarvan enorme aantallen beschikbaar waren en die schijnbaar gemakkelijk werden opgeofferd. Wat zij in die ondergeschikte rol zien en meemaken en hoe zij in een oogwenk het leven kunnen laten, dat domineert de film. Dat juist Blake de zware verantwoordelijkheid op zijn schouders krijgt om zijn broer en honderden anderen te redden, getuigt van wreedheid van hogerhand, maar maakt hem en Schofield de ware hoofdrolspelers. Niet voor niets dragen deze relatief onbekende acteurs de hele film en kregen de grote publiekstreckers ieder slechts een paar minuten toebedeeld.

Verder kijken en lezen

De film ten opzichte van de realiteit: bit.ly/3cCBsXO.

Artikel op VRT NWS over de terugtrekking van het Duitse leger in Noord-Frankrijk: tiny.cc/k4kleioscoop3.

YouTube-video over het maken van de film: tiny.cc/k4kleioscoop2.

Perspectief en clichés

Tot de meest onderzochte thema's van de Eerste Wereldoorlog horen nog steeds de onvoorstelbare aantallen slachtoffers per offensief, de halsstarrigheid van de officieren en de verouderde strategieën die daaraan ten grondslag lagen, de kloof tussen de elitaire legerleiding en het voetvolk, en de afstomping bij de soldaten in de met lijken bezaaide slagvelden. Mendes schuwt de gangbare beelden niet; als ze zo duidelijk het unieke karakter van deze oorlog tekenen, zijn het nauwelijks clichés. Er is bijna geen film over de Eerste Wereldoorlog te maken zonder erop te wijzen. Dus grijpt Schofield eerst per ongeluk vol in het prikkeldraad en daarna in de rottende ingewanden van een dode Duitse soldaat. De Duitsers zijn in deze film overigens niet geëvolueerd naar net zulke gewone, bange jongens als de Britten. De neergestorte Duitse piloot die door Blake en Schofield wordt gered, steekt Blake zonder blikken of blozen neer. De anderhalve Duitse soldaat die in de film langskomt, blijft een eendimensionale bruut, die zijn solide bouwwerken in de loopgraven achterbaks van boobytraps heeft voorzien voor hij ervandoor ging. Maar daar ging het natuurlijk ook niet om: zeker in de tweede helft van de film bekijken we de oorlog door de ogen van William Schofield, die zich met zijn laatste krachten door een niet aflatende nachtmerrie worstelt. Meerdere perspectieven hebben hier helemaal geen zin.

De iconische Britse officier aan het einde van de film, hautain en met een snorretje op zijn *stiff upper lip*, weigert natuurlijk de geplande aanval af te blazen. Koppig houdt kolonel Mackenzie vast aan wat voor de kijker inmiddels volslagen irrationele tactieken zijn. Benedict Cumberbatch, in een cameo van een paar minuten, heeft zo'n Brits

1917 (2019)

Regisseur: Sam Mendes

Acteurs: Dean-Charles Chapman, George MacKay, Colin Firth, Benedict Cumberbatch, e.a.

Duur: 119 minuten

De film is verkrijgbaar op dvd en blu-ray.

upperclass voorkomen dat het bijna karikaturaal wordt. Ware het niet dat van de echte Britse officieren foto's bestaan die Mendes letterlijk lijkt te hebben gekopieerd. Zo is er ook een prachtige foto van twee infanteristen bij Écoust, waarnaar hij ongetwijfeld zijn boodschappers heeft vormgegeven. Uiteindelijk is wel een scène verwijderd die zijn punt wat al te nadrukkelijk zou maken: als generaal Erinmore (in de gedaante van de minstens zo Brits ogende Colin Firth) schijnbaar onaan gedaan zijn twee korporaals op hun krankzinnig riskante missie heeft gestuurd, en een wit tafellaken zijn hoofdkwartier wordt binnengebracht. Het is tijd voor de *afternoon tea*. ■

De DDR in de jaren van Walter Ulbricht

Crisismanagement achter de Muur (1949-1971)

In het communistische Oost-Duitsland gingen economisch falen en politieke instabiliteit hand in hand. Maar zolang de Sovjet-Unie het zich kon veroorloven om met militaire macht, diplomatieke pressie en economische steun de DDR op de been te houden, was het voortbestaan van het halve land gegarandeerd.

Willem Melching is historicus en verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij schreef vele boeken op het gebied van de moderne Duitse geschiedenis.

De deling van Duitsland in twee staten was geen vooropgezet plan, maar het gevolg van de Koude Oorlog. Na de Duitse capitulatie kregen de Sovjet-Unie, Groot-Brittannië, Frankrijk en de Verenigde Staten ieder een eigen zone. De voormalige *Reichshauptstadt* Berlijn lag midden in de *Sowjetische Besatzungszone* (SBZ) en was in vier sectoren verdeeld. Van een gemeenschappelijk bestuur kwam door de Koude Oorlog al snel niets meer terecht. Oost en West groeiden uit elkaar.

In hun eigen zones creëerden de bezetters een Duitsland naar hun eigen evenbeeld. In de SBZ moesten de sociaaldemocraten onder zware druk fuseren met de communistische partij. Het resultaat was de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED), die geleid werd door de Duitse communist Walter Ulbricht. De SED zou met steun van de Sovjet-Unie van 1949 tot 1989 de dienst uitmaken in de DDR, de Duitse Democratische Republiek. Ook maatschappelijke organisaties zoals de vakbonden en de jeugdbeweging kwamen hier onder communistische leiding. Het monopolie op ideologisch en cultureel gebied gaf de SED grote macht, maar maakte haar tegelijkertijd ook kwetsbaar. Al snel verstarde de socialistische ideologie in dogmatisme en werd de partij – vooral bij de jeugd – het doelwit van kritiek, protest en op langere termijn van volstrekte onverschilligheid.

‘Omdat Kennedy de nadruk op West-Berlijn legde, concludeerde het Kremlin dat het in de eigen invloedssfeer zijn gang kon gaan’

Walter Ulbricht in Sonneberg, waar hij jongeren toesprak. Hier geeft hij een teddybeer aan de voorzitter van de groepsraad van de Grundschule Sonneberg West. Beeld: Bundesarchiv.

Ook de wederopbouw van de economie verliep in Oost-Duitsland naar Sovjetvoorbeeld. Banken, grote bedrijven en grootgrondbezit werden genationaliseerd en centrale planning kwam in plaats van een vrije markteconomie. De totale controle van de partij over de economie was een bron van macht. Maar tegelijkertijd was dit een probleem, want de partij was daarmee ook verantwoordelijk

voor alle economische tegenspoed. De welvaart bleef zichtbaar achter bij de Bondsrepubliek, dat was en bleef de achilleshiel van het SED-regime.

Het falen van de planeconomie

In 1951 voerde de DDR het eerste vijfjarenplan in. De essentie van de planeconomie is dat voor langere tijd productie en consumptie in details worden vastgelegd. De bedoeling is om zo rationeel en efficiënt te produceren. Maar dat kan alleen wanneer de plannenmakers over honderd procent informatie beschikken. Aangezien dat onmogelijk is, loopt de planeconomie per definitie vast in een chaos van bureaucratie, chronische tekorten en verspilling van grondstoffen en productiecapaciteit. Een vrije markteconomie lijkt chaotisch, maar werkt in de praktijk heel efficiënt. Omdat in een markteconomie door winst- en verliescijfers wél

sprake is van snelle informatie, kunnen producenten en consumenten gepast reageren.

De inefficiëntie van de planeconomie was de voornaamste oorzaak van de zwakke economische ontwikkeling van de DDR. Begin jaren vijftig kwamen daar nog enkele problemen bij: verplichte leveringen en herstelbetalingen aan de Sovjet-Unie en de omschakeling naar zware industrie. Ook de voedselvoorziening was slecht omdat de partij de collectivisatie van de landbouw met harde hand doordrukte. Dit botte optreden resulteerde in dalende landbouwopbrengsten en een massale vlucht. Terwijl in de Bondsrepubliek het *Wirtschaftswunder* geleidelijk vaart begon te krijgen, bleven in de DDR-productie en consumptie achter.

In een wanhopige poging om de doelen van het vijfjarenplan te realiseren, verhoogde de SED in de loop van 1953 de productienormen. Dat kwam neer op een salariskorting van meer dan 25 procent. Grote onrust onder de arbeiders was het resultaat. Op dinsdag 16 juni trok een grote stoet arbeiders in Oost-Berlijn vanaf de Stalinallee (!) naar het *Haus der Ministerien* om een petitie aan te bieden. Via een radiostation in West-Berlijn deden de demonstranten een oproep om de volgende dag massaal de straat op te gaan.

Op woensdag 17 juni 1953 gingen in honderden steden en dorpen mensen de straat op. Behalve loonsverhoging eisten ze ook vrije verkiezingen. Dat zou het einde van de SED-positie hebben betekend en wellicht ook het einde van de DDR. De partijkaders waren in totale paniek, maar de Sovjettroepen grepen keihard in. Met tanks onderdrukten zij de eerste grote volksopstand in het Oostblok. Meer dan honderd doden en duizenden arrestaties waren het resultaat.

De lessen van de opstand waren helder. De partij kon de eigen bevolking niet vertrouwen. Daarom gaf de SED ruim baan aan het *Ministerium für Staatssicherheit*, de beruchte Stasi. En de SED

besepte heel goed dat zij zonder de steun van de Sovjet-Unie nooit aan de macht zou kunnen blijven. De bevolking trok dezelfde conclusie: zolang de Sovjet-Unie bereid was geweld te gebruiken zou een opstand kansloos zijn. Bovendien realiseerden de Oost-Duitsers zich dat – ondanks alle retoriek over de Duitse eenheid – het Westen geen vinger zou uitsteken.

Hermetisch gesloten grens

Onder de indruk van de opstand deed het regime enige concessies, maar de ontevredenheid over het politieke klimaat en de falende economie bleef bestaan. Veel Oost-Duitsers keerden dan ook de DDR de rug toe. Vanaf 1952 was de Duits-Duitse grens min of meer hermetisch gesloten met prikkeldraad, mijnenvelden en wachttorens. Maar door de bijzondere status van Berlijn was de grens hier nog te passeren.

De meeste vertrekkers waren jong en relatief hoogopgeleid, een zware aderlating voor de Oost-Duitse samenleving en economie. Ulbricht wilde radicale maatregelen nemen, maar dat kon alleen met toestemming van Moskou. Hij oefende daarom zware druk uit op Sovjetleider Chroesjtsjov. Die besepte dat de ondergang van de DDR een enorme blamage zou zijn voor het socialisme en de Sovjet-Unie. Eind 1958 stelde hij de westerse geallieerden een ultimatum. Binnen een half jaar moest de status van Berlijn veranderen in een 'vrije stad', in de praktijk zou dat neerkomen op annexatie door de DDR.

Tot grote schrik van de West-Duitse bondskanselier Adenauer leken de Amerikanen en Britten zelfs bereid om met de Sovjet-Unie te onderhandelen. De nieuwe Amerikaanse president Kennedy maakte in juli 1961 duidelijk dat hij de bijzondere positie van West-Berlijn tot het uiterste zou verdedigen. Omdat hij de nadruk op West-Berlijn legde, concludeerde het Kremlin – terecht – dat het in de eigen invloedssfeer zijn gang kon gaan. ►

In 1953 kwamen arbeiders in de DDR in opstand, zoals hier in Rathenau. Sovjetsoldaten en de DDR-politie sloegen de opstand neer. De foto's, die door een inwoner van Rathenau zijn genomen, zijn later in beslag genomen door de Stasi. Bron: Stasi-archief, 1953.

De jonge fans van *Beatmusik* werden door de Stasi in de gaten gehouden. Op de foto een lid van een Berlijnse groep 'Rolling Stones-fans'. Bron: Stasi-archief, 1966.

Begin augustus 1961 kreeg Ulbricht toestemming van de Sovjet-Unie om de grens in Berlijn af te sluiten. Dat gebeurde in de nacht van zaterdag 12 op zondag 13 augustus. Vluchten was al snel praktisch onmogelijk en levensgevaarlijk. Uiteindelijk zouden er in Berlijn meer dan 140 mensen aan de Muur omkomen, aan de Duits-Duitse grens kwamen bijna 500 mensen om.

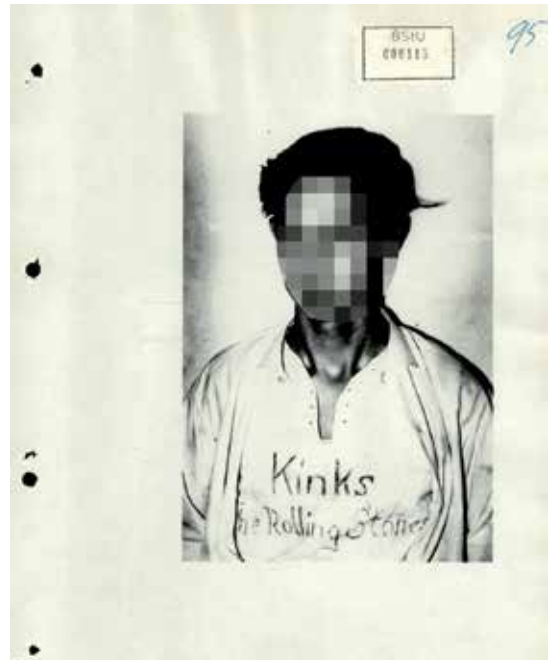
De Berlijnse Muur was het ultieme symbool van de Koude Oorlog, maar was niet het gevolg van spanningen tussen Oost en West. Net als andere grote crises, zoals de opstand van 1953, Hongarije (1956), de Praagse Lente (1968) en Polen (1981), was ook de Muur het resultaat van de repressieve politiek en de falende economie in het Oostblok. Dat het socialisme zijn eigen burgers moest opsluiten was een enorm prestigeverlies, maar Ulbricht betaalde noodgedwongen deze prijs om de eerste 'arbeiders- en boerenstaat op Duitse bodem' overeind te houden. De Oost-Duitse bevolking leerde opnieuw dat ze er alleen voor stond. Vluchten kon niet meer, ze moest nu een nieuwe houding ten aanzien van het regime zien te vinden.

Hervormingen

De planeconomie raakte intussen zienderogen achterop bij het Westen. Daarom pleitten socialistische economen voor hervormingen. De bouw van de Muur gaf de DDR voldoende stabiliteit om die uit te proberen. In het kader van het *Neue Ökonomische System* (NÖS) kregen bedrijven vanaf eind 1962 meer autonomie en mochten ze winst maken. Met die winst konden ze bijvoorbeeld werknemers beter betalen of investeringen doen. Het werkte: de arbeidsproductiviteit nam merkbaar toe.

'Vanaf 1965 moest Ulbricht zijn hervormingen afbouwen. Die waren niet mislukt, maar werkten juist veel te goed'

De macht in de bedrijven verschoof zo van de partijkaders naar technocraten en managers. Daarom saboteerden partijleden vanaf het begin Ulbrichts hervormingen. Nadat in de Sovjet-Unie de hervormingsgezinde Chroesjtsjov ten val was gebracht door de conservatieve Brezjnev, werd Ulbrichts positie aanmerkelijk zwakker. Vanaf 1965 moest hij zijn hervormingen afbouwen. Die waren dus niet mislukt, maar werkten juist veel te goed! Ook op sociaal en cultureel terrein benutte Ulbricht de stabilisatie die de Muur met zich meebracht. Om de productiviteit te verhogen wilde de partij zoveel mogelijk vrouwen in het arbeidsproces inschakelen. Maar tegelijkertijd wilde de SED ook hogere geboortecijfers. Deze twee ambities zaten elkaar in de weg. Daar kwam bij dat vrouwen

een onevenredig groot deel van hun tijd aan het huishouden kwijt waren door een tekort aan moderne apparaten en de lange rijen bij de winkels. De overheid zorgde weliswaar voor kinderopvang, maar de geboortecijfers bleven laag. In de praktijk kwam er van echte emancipatie weinig terecht. Veel vrouwen werkten, al was het maar om het magere gezinsinkomen aan te vullen, maar ze groeiden niet door naar hogere functies in de bedrijven of in de politiek. Ook het socialisme kende een glazen plafond. Verder sloeg de SED vanaf 1963 een nieuwe toon in de jeugdpolitiek aan. Na de leegloop van de jaren vijftig wilde de partij het vertrouwen van de jeugd terugwinnen. De officiële jongerenorganisatie *Freie Deutsche Jugend* had weinig gezag onder de jeugd. Op aandringen van Ulbricht kwam er nu aandacht voor de nieuwerwetse beatmuziek. Ook film en literatuur stelden oude zekerheden ter discussie. Het motto luidde: 'Welchen Takt die Jugend wählt, ist ihr überlassen: Hauptsache, sie bleibt taktvoll.'

Geen kritiek

Maar eind 1965 was deze culturele 'dooi' alweer voorbij. Een partij met een ideologisch monopolie kon nu eenmaal geen kritische discussie toestaan. Tegenstanders van Ulbrichts economische hervormingen grepen de liberale cultuurpolitiek aan om hem een lesje te leren. Kritische zangers als Wolf Biermann werd het zwijgen opgelegd. Controversiële films verdwenen in de kluis en populaire bands werden verboden. In Leipzig, de Oost-Duitse beatstad nummer één, gingen op 31 oktober 1965 honderden jongeren de straat op. De autoriteiten reageerden met grof geweld, arrestaties en gevangenisstraf. In Oost én in West werden de normen en waar-

den van de oudere generaties in twijfel getrokken. Maar er waren twee grote verschillen. In de eerste plaats was een open discussie in de DDR nauwelijks mogelijk. In de tweede plaats zag de SED alle uitingen van de internationale jeugdcultuur als een onderdeel van de Koude Oorlog. Popmuziek was niet alleen maar muziek, maar ook ‘*amerikanische Kulturbarbarei*’ en onderdeel van een imperialistisch complot om de geestelijke weerstand van de Oost-Duitse jeugd te ondermijnen. Het resultaat was dat de SED na 1965 voorgoed het contact met de jongeren verloren had. De SED zag de jeugd als de *innere Feind*, de vijfde colonne van het verderfelijke Westen. Door de internationale jeugdcultuur hielden de opgroeiende generaties in de DDR altijd een venster op het Westen. Tussen de SED en de jeugd zou het nooit meer goed komen.

Ostpolitiek en Ulbrichts einde

De internationale situatie was sinds de bouw van de Muur en de Cubacrisis (1962) ingrijpend veranderd. De twee supermachten zochten naar ontspanning. De West-Duitse kanselier Willy Brandt (SPD) gebruikte deze detente om toenadering te zoeken tot de Sovjet-Unie en andere Oostbloklanden, waaronder de DDR. De SED wilde een volledige erkenning van de DDR, maar dat lag voor de Bondsrepubliek moeilijk. De West-Duitsers zouden de DDR nooit als een ‘echt’ buitenland erkennen.

Desondanks besloot Ulbricht positief te reageren op Brandts *neue Ostpolitik*. Hij hoopte zo steun te vinden voor de kwakkelende Oost-Duitse economie. Op 19 maart 1970 bezocht Brandt het Oost-Duitse Erfurt. De bevolking was dolenthousiast. Tot verbazing én verontrusting van de SED bleken nationale sentimenten na 25 jaar deling en indoctrinatie nog springlevend te zijn. Daarmee wankelde de positie van de 76-jarige

Ulbricht. Zijn *Genossen* wantrouwden niet alleen zijn voortvarende reacties op Brandts *neue Ostpolitik*, maar vreesden vooral de zwakke economische situatie. De bevolking was diep ontevreden. SED-kroonprins Erich Honecker zocht steun in Moskou om Ulbricht ten val te brengen. Die maakte uiteindelijk pas ruimte toen Brezjnev hem persoonlijk sommeerde op te stappen. In de beste communistische tradities stemde de bejaarde Ulbricht op 3 mei 1971 voor zijn eigen ontslag. Onder Honecker zou de DDR nieuwe wegen inslaan. In de economie kwam – in navolging van de Sovjet-Unie – de nadruk op consumptie te liggen. Daarmee wilde Honecker sociale en politieke rust kopen. Volgens de meeste historici zou deze consumptie-politiek uiteindelijk fataal zijn. Binnen enkele jaren nam de staatsschuld exponentieel toe. Vanaf midden jaren tachtig stevende de DDR langzaam maar zeker op een faillissement af. In de buitenlandse politiek normaliseerde Honecker de relaties met de Bondsrepubliek. Maar nog steeds moest de DDR haar eigen burgers opsluiten om leegloop te voorkomen. In de jaren zeventig en tachtig was het dan ook de vraag hoeveel normalisatie de DDR zou kunnen verdragen. In 1989 kwam het verlossende antwoord op die vraag. ■

Ulbricht (links) en Honecker (rechts) bij een staatsbanket ter ere van de olympische ploeg na een succesvolle deelname aan de Olympische Spelen in Mexico, 1968. Beeld: Bundesarchiv.

Verder lezen

Hope M. Harrison, *Driving the Soviets up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953-1961* (Princeton 2003).

Willem Melching, *Van het socialisme, de dingen die voorbijgaan. Een geschiedenis van de DDR 1945-2000* (Amsterdam 2014).

André Steiner, *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR* (Berlijn 2004).

Stefan Wolle, *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1949-1989* (drie delen, Berlijn 2013).

Digitale tools voor in de (online) les

Wanneer je nieuwe stof hebt uitgelegd, wil je graag weten in hoeverre alles is overgekomen bij de leerlingen. Dat kun je doen door te checken of ze de betekenis van begrippen kennen. Je kunt simpelweg een leerling aanwijzen en een begrip noemen dat hij moet uitleggen. Het is handig én leuk om eens een andere manier te gebruiken. In dit artikel zet ik een paar geschikte tools op een rij die zowel in het klaslokaal als in de online les te gebruiken zijn.

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

Na het behandelen van tijdvak 7 in vwo 4 ben ik op zoek gegaan naar een andere manier om te checken of de leerlingen in de stof zitten. Aangezien ik mijn lessen op dit moment digitaal geef, zijn het digitale tools. Ik vind het vaak te veel tijd kosten om bij elke website uit te vinden hoe alle soorten opdrachten werken en hoe je bijvoorbeeld klassen eraan moet koppelen. Daarom ben ik op zoek gegaan naar websites die gebruiksvriendelijk zijn en heb ik mij steeds verdiept in één onderdeel van de website waarvan ik vind dat het bijdraagt aan het lesdoel, namelijk checken of er al enige kennis over de behandelde stof aanwezig is. Daarnaast wilde ik niet dat de leerlingen moeten inloggen, want er is altijd wel iemand waarbij dat niet lukt of waarbij het te lang duurt. Zo ben ik uitgekomen bij de websites Wheel Decide, Educaplay en Formative waarmee het

mogelijk is om in relatief korte tijd wat oefeningen te maken voor een klas.

Draai het rad

Op Wheeldecide.com kun je een rad vullen met woorden. Dit kan door een lijst die je al eerder hebt gemaakt te kopiëren of door elk begrip afzonderlijk in te voeren. Als je bent ingelogd, kun je het rad later nog aanpassen. Maar inloggen is niet per se nodig, want je kunt ook de begrippen voorafgaand aan de les invoeren en vervolgens de URL kopiëren. Tijdens de les draai je aan het rad en verschijnt er vervolgens een begrip in beeld.

Bij mijn online les noemde ik de naam van een leerling en die moest vervolgens zoveel mogelijk vertellen wat hij wist van het begrip. De rest van de klas moet goed opletten, want als het begrip nog een keer voorbij komt, kun je immers niet beweren dat je het begrip niet kent. Dit is een mooie manier om de lesstof te herhalen. Je kunt eventueel nog jaartallen invullen en de leerling vragen welke gebeurtenis toen plaatsvond.

Wat ook kan, is dat je nog een rad maakt met de namen van de leerlingen, zodat je eerst een begrip draait en vervolgens de persoon die het mag uitleggen. Met mijn vwo 4-klas heb ik op deze manier in een kwartier vrij veel van tijdvak 7 kunnen herhalen. Een nadeel is wel dat het rad soms drie keer achter elkaar op hetzelfde begrip uitkomt.

Verschillende oefeningen

Vervolgens heb ik de leerlingen naar de website Educaplay gestuurd. Ik heb daar een account aangemaakt. Dat gaat vrij gemakkelijk, omdat je in kunt loggen met je Google- of Microsoftadres van school. Het is mogelijk om klassen aan dit account te verbinden, maar een opdracht maken die de leerlingen kunnen doen zonder in te loggen kan ook. Er zijn veel verschillende soorten oefeningen die je kunt maken met deze website, bijvoorbeeld raadsels, quizen, kruiswoordpuzzels, woordzoekers en invuloefeningen. Ik vind alleen niet alles even geschikt voor de geschiedenisles. Het onderdeel 'matching games' leek mij wel goed bij het leerdoel passen en snel te gebruiken. Ik heb daarom bij het thema Verlichting vier begrippen bedacht bij respectievelijk de Amerikaanse, de Bataafse en de Franse Revolutie.

Nadat je bovenaan de website hebt geklikt op *New activity*, kun je het soort activiteit aanvinken. Vervolgens voer je de begrippen in en de categorie waar ze bij horen. Je kunt bepalen hoeveel fouten een leerling mag maken voordat de quiz wordt afgesloten. Op de site staat een tutorial en er wordt aangegeven welk veld ingevuld moet worden voordat je verder kunt. Als je de leerlingen de URL doorstuurt, hoeven ze alleen op start te klikken en kunnen ze beginnen. Zodra ze een begrip aanklikken, komt de categorie bovenaan te

staan en kunnen ze aan de hand daarvan uitvinden welke begrippen er nog meer bij horen. Als je deze oefening in de online les doet, kun je na afloop vragen of een leerling zijn scherm deelt met de klas en kun je vragen naar de betekenis van de begrippen en of de leerling de verbanden uit kan leggen.

Op eigen tempo

Zowel in de klas als online maak ik regelmatig gebruik van Kahoot. Het nadeel daarvan is dat alle leerlingen de vraag tegelijk zien en zo snel mogelijk antwoord willen geven, omdat ze anders minder punten verdienen. Via Goformative.com kun je de leerlingen een quiz laten maken waarbij ze de vragen op hun eigen beeldscherm zien en in hun eigen tempo kunnen maken. Leerlingen kunnen deze vragen beantwoorden zonder in te loggen. Ze moeten wel een voornaam en achternaam invullen. Ik heb mijn leerlingen gevraagd om wel hun echte voornaam in te vullen, zodat ik weet hoe elke leerling het heeft gemaakt, maar om voor de veiligheid een andere, fatsoenlijke, achternaam te verzinnen.

Om de quiz te maken, moet je als docent een account hebben op deze website. Dit kan ook hier via Google of Microsoft. Vervolgens klik je op de button *New formative* om een quiz te

maken. Je kunt bij de onbetaalde versie de volgende typen vragen gebruiken: de essayvraag waarbij leerlingen een antwoord van meerdere zinnen kunnen geven, de meerkeuzevraag waarbij één antwoord goed is of waarbij meerdere antwoorden goed zijn, een stelling die goed of fout is, een open vraag en een vraag waarbij een leerling het antwoord kan typen, tekenen of een foto kan plaatsen. Bij elke vraag kun je zelf bepalen hoeveel punten deze waard is. Als de quiz af is, kun je door op het 'ogje' te klikken checken hoe leerlingen het op hun telefoon of computer zien. Vervolgens klik je boven in de balk op *Assign* en dan kun je *guest students* aanvinken als je je klas niet hebt aangemeld. Je kunt dan aangeven of de leerlingen meteen of na afloop hun score kunnen zien en de goede antwoorden.

Rechtsboven zie je de code van deze quiz. Als je de website, www.goformative.com/join, plus de code aan de leerlingen doorgeeft, komen ze hier terecht. Ik heb mijn leerlingen een quiz laten maken over tijdvak 7 tijdens onze Google Meet-les. Na afloop heb ik alle antwoorden met ze nagelopen zodat ik nog wat meer uitleg aan ze kon vragen. Na de les heb ik gekeken wat de scores van de leerlingen waren. Dit kun je trouwens ook al tijdens het invullen live zien.

Meningen van leerlingen

De leerlingen verschillen van mening over welke opdracht het beste is om te testen hoeveel kennis je al hebt. Kiek de Längen vindt Formative de fijnste site. 'Het is een soort toets om te kijken of je de stof begrijpt en je hebt een overzicht van wat je nog moet herhalen. Ik denk dat het fijn werkt, omdat je jezelf kan testen op je kennis over een bepaald tijdvak.' Haar klasgenoot Mats Längin is juist van mening dat we Educaplay vaker moeten gebruiken. 'Ik heb soms nog moeite met het categoriseren van bepaalde begrippen en op deze manier kan ik daar goed mee oefenen.' Een klasgenoot die anoniem haar mening wil geven, vindt Wheel Decide juist leuk. 'Dat is gewoon chill, omdat het een wat lossere manier van leren is. Bij Educaplay begon de tijd meteen te lopen en dan ligt daar meteen druk op.' De meningen zijn dus verdeeld over welke opdracht het fijnst was om mee te werken. De meeste leerlingen geven echter aan dat ze alle opdrachten leuk vonden om te doen vanwege de afwisseling en omdat je er echt wat van leert. ■

Websites

Wheel Decide: wheeldecide.com.

Wheel Decide over tijdvak 7: tinyurl.com/y8lfklet.

Educaplay: educaplay.com.

Educaplay over revoluties tijdvak 7: www.educaplay.com/learning-resources/5686334-revolutions.

Formative: goformative.com.

Formative quiz over tijdvak 7: goformative.com/join, Join Code: 92ZFPN.

Aan ziekte ten onder

De Pest van Justinianus in de zesde eeuw

De coronacrisis gaat de loop van de wereldgeschiedenis veranderen, zo denken velen. Anderen vinden dat zwaar overdreven. Van één epidemie weten we in ieder geval dat deze hoogstwaarschijnlijk grote historische gevolgen heeft gehad: de Pest van Justinianus.

Marcel Hulsbas is
journalist en publicist.

Misschien had God een voorteken gestuurd. Want was het niet zo dat het gedurende de jaren daarvoor opvallend koud en kil was geweest? Tijdens de zomers van 536 en 537 leek de zon permanent verduisterd. En een paar jaar later koelde het nog verder af. Het weer raakte totaal in de war. Op de ene plek was er sprake van droogte, elders viel er juist veel te veel regen. Maar pas daarna kwam de échte ramp: er brak een ongekend heftige epidemie uit.

Als een wijnpers

De eerste alarmsignalen kwamen uit de Egyptische havenstad Pelousion, ten oosten van Alexandrië. We weten nu dat de ziekte daar waarschijnlijk begin 542 naartoe was gebracht door schepen, vanuit Afrika of India, en dat het om de pest ging. Binnen enkele weken had de ziekte Alexandrië bereikt, en in februari 542 bereikte ze Constantinopel. De inwoners van de overvolle, smerige hoofdstad vormden een gemakkelijke prooi. Men leefde op en onder elkaar; de bevolkingsdichtheid lag in de buurt van de 500 inwoners per hectare (ter vergelijking, de meest dichtbevolkte stad van dit moment is Manilla, met 400 inwoners per hectare) dus de ziekte verspreidde zich razendsnel. In de lente en zomer van 542 stierf naar schatting de helft van het aantal inwoners (dat geschat wordt op een half miljoen). Begraafplaatsen waren al snel overvol. Lijken werden in putten gegooid, in de Bosporus gesmeten of achtergelaten in de bastions van de stadsmuren.

‘Toen keizer Justinianus ook ziek werd, maar vervolgens weer genas, werd dat beschouwd als een goddelijk teken’

Ooggetuigen waren diep geschokt door wat ze om zich heen zagen. Volgens de geschiedschrijver Procopius kwam de pest ‘dicht in de buurt van het uitroeien van de hele mensheid’. Een andere getuige, bisschop Johannes van Efeze, vergeleek de ziekte met een wijnpers die steden vermaalde en ‘meedogenloos de inwoners vertrapte en vermorzelde als kleine druiven’. En ze raakte niet uitgeraasd. Toen in het voorjaar van 543 de handel over

de Middellandse Zee weer op gang kwam, sloeg de pest over naar het westelijk Middellandse Zeegebied. Rome, Carthago en Zuid-Frankrijk werden getroffen. Het jaar daarop Brittannië. De sterftecijfers zijn onbekend. Het ligt voor de hand dat de gruwelijke records van de steden op het platteland niet werden bereikt maar mogelijk waren ze net zo schrikbarend.

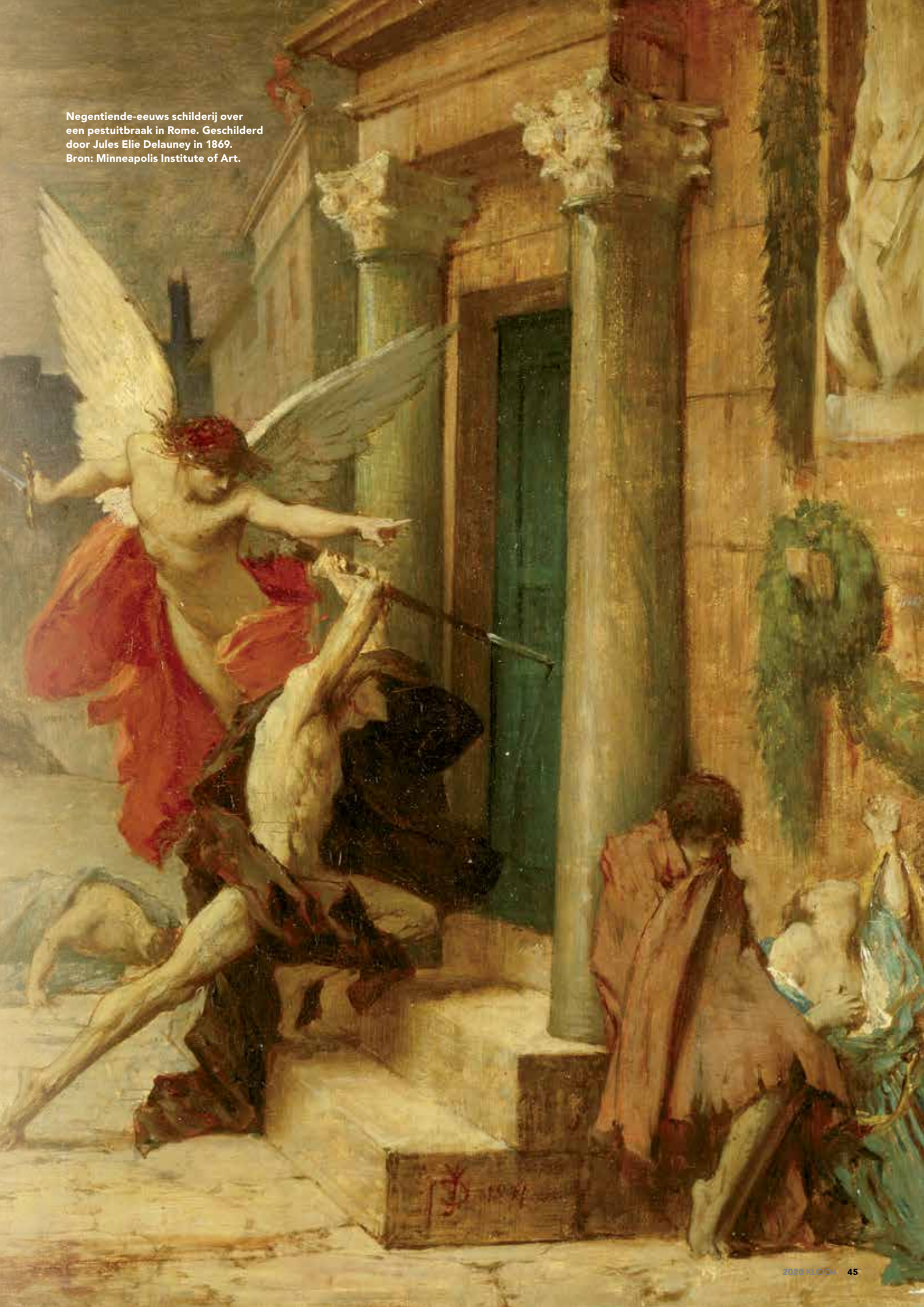
Straf Gods

De ‘Pest van Justinianus’ kostte een flink deel van de bevolking van het Byzantijnse Rijk het leven, wellicht zelfs een derde deel. Men stond machteloos. Niemand had enig inzicht in het hoe en waarom van deze plaag. Er zijn ook geen verhalen bewaard gebleven over de rol van ratten of vlooiën. Dit was een Straf Gods waaraan op geen enkele wijze viel te ontkomen. Toen bekend werd dat keizer Justinianus ook ziek was geworden, maar vervolgens weer genas, werd dat algemeen beschouwd als een goddelijk teken. De keizer was gewaarschuwd voor zijn zonden – maar genoot nog steeds Gods steun.

Uit de beschrijvingen van de symptomen blijkt dat het hier om de pest moet zijn gegaan. De onzichtbare moordenaar was een nieuwe variant van de pestbaciël *Yersinia pestis*. Net zoals het coronavirus een aantal natuurlijke dragers heeft, zoals de vleermuis, zo komt *Y. pestis* ‘van nature’ voor onder knaagdieren. Die beestjes hebben er zelf nauwelijks last van en hetzelfde geldt voor de vlooiën in hun vacht, maar voor de mens is het heel gevaarlijk. Deskundigen vermoeden dat knaagdieren in Afrika of Midden-Azië rond 540 aan het migreren sloegen, mogelijk vanwege klimaatverandering, en de ziekte overdroegen op ratten. Rattenvlooiën droegen de ziekte vervolgens over op de mens; schepen brachten besmette mensen (of ratten) naar Egypte. De epidemie werd dus mogelijk veroorzaakt door een opmerkelijke schommeling in het mondiale klimaat. Dat vertoonde vanaf omstreeks 536 een aanmerkelijke verkoeling die opliep tot vijf à zes graden. Deze koele periode heeft waarschijnlijk anderhalve eeuw geduurd, tot omstreeks 700. Paleoklimatologen zoeken nog naar de oorzaak, of oorzaken, en de verdenkingen gaan uit naar verschillende vulkaanuitbarstingen, in het hoge noorden dan wel in de tropen.¹

¹ Wikipedia-pagina over de ontwikkelingen van het weer en klimaat in het jaar 535, zie tiny.cc/K4_weer.

Negentiende-eeuws schilderij over een pestuitbraak in Rome. Geschilderd door Jules Elie Delauney in 1869. Bron: Minneapolis Institute of Art.

Einde van een droom

De combinatie van verkoeling en de pest zorgde ervoor dat de Byzantijnse economie ineenstortte. Keizer Justinianus zag zijn inkomsten scherp teruglopen. En dat betekende het einde voor zijn ambitieuze plannen. Toen zijn bewind begon, in 527, was hij er heilig van overtuigd dat hij de glorie van het oude Romeinse keizerrijk kon laten herleven. Hij zette zijn zinnen op de herovering van die gebieden in het westelijk Middellandse zeegebied die in de jaren 450/500 door de barbaren waren veroverd; om te beginnen Noord-Afrika en Italië. Omdat een oorlog op twee fronten te veel zou zijn, sloot hij eerst (een kostbare) vrede met de Perzen in het oosten. Daarna stuurde hij zijn legers westwaarts. Die legers waren niet groot, maar Justinianus had één groot voordeel: hij beschikte over een geniale generaal, Belisarius. Die vertrok over zee, veroverde (het huidige) Tunesië, en stak daarna over naar Sicilië. Slag na slag rukte Belisarius verder op, steeds verder noordwaarts,

‘Na Justinianus duurde het nog 25 jaar voordat een keizer zich weer in grootschalige militaire avonturen durfde te storten’

tot aan Rome. Maar kort na de val van de stad brachten schepen het nieuws over een gruwelijke ziekte die de hoofdstad had bereikt. De aanvoer van geld, wapens en manschappen viel stil. Kort daarop arriveerde de ziekte zelf. Belisarius moest terugkeren, en spoedig gingen alle veroverde gebieden weer verloren. De droom van Justinianus lag aan scherven. Zijn rijk verpauperde, de schatkist raakte leeg en hij stierf in 565. Het zou daarna nog 25 jaar duren voordat een Byzantijnse keizer zich weer in grootschalige militaire avonturen durfde te storten.

Gekrompen en gekraakt

Hoe ver reikten de gevolgen van deze epidemie? In de meeste gevallen zijn de demografische gevolgen van een forse epidemie beperkt. Het geboortecijfer stijgt na afloop vaak flink, en het bevolkingsaantal ‘veert’ dan snel weer op. Maar het is de vraag of dat na de ramp van 542/543 ook gebeurde. De ziekte keerde in de daaropvolgende decennia om de tien, vijftien jaar terug. Meestal lokaal, soms op grote schaal. We weten van nieuwe uitbraken in 558, 590, 597 en 618. De groepsimmunitet onder de overlevenden was waarschijnlijk niet erg groot. Waarschijnlijk waren degenen die ziek waren geweest niet direct immuun. Daarom is het goed mogelijk dat de bevolking van het rijk in de periode 550/600 niet groeide, of zelfs is gekrompen. Opgravingen laten in elk geval zien dat er in die periode vrijwel overal op het platteland sprake

was van economisch verval. Of het nu gaat om Noord-Afrika, Palestina, Syrië, Klein-Azië of Griekenland: het beeld dat naar voren komt is dat het landbouwareaal sterk kromp. Streken raakten ontvolkt, dorpen verdwenen en de geldeconomie kromp. In kleine steden werden villa's, tempels en openbare gebouwen verlaten of door daklozen 'gekraakt'. In Egypte ging het eeuwenoude irrigatiesysteem ten onder. Het handelsverkeer over de Middellandse Zee kromp fors. Aardewerk dat voordien naar vele regio's werd geëxporteerd, kwam nu niet verder dan de streek waar het was geproduceerd. Alleen de grootste steden leken de dans te zijn ontsprongen; daar bleven de traditionele politieke en culturele instellingen nog redelijk functioneren. Maar het is al met al niet duidelijk wat dit betekent. Werd deze terugval veroorzaakt door de klimaatverandering, door de pest, door politieke en militaire ontwikkelingen, of een combinatie van dit alles?

Instortend rijk

Hoe dan ook, het is goed mogelijk dat toen het Byzantijnse Rijk in 602 voor de zoveelste keer in oorlog raakte met Perzië, het op dat moment eigenlijk nog niet hersteld was van de rampen in de voorafgaande decennia. En die oorlog draaide uit op een nieuwe ramp. De Perzen veroverden het hele Midden-Oosten, inclusief Egypte en

Keizer Justinianus van het Byzantijnse Rijk. Mozaïek uit de Hagia Sophia in Istanbul. Foto: Peter Hess.

Klein-Azië. Tot twee maal toe stonden ze voor de poorten van Constantinopel, twee maal tevergeefs. Uiteindelijk slaagde keizer Heraclius er in 629 in de Perzen te verslaan. Die overwinning was een godswonder – na 27 jaar oorlog stond zijn rijk écht aan de rand van de afgrond. Er was geen geld, er was geen bestuurlijke elite, en het keizerlijk gezag was op vele plaatsen minimaal. Heraclius deed nog een uiterste poging de scheuring in de Kerk te herstellen, om zo in elk geval de bisschoppen voor zich te winnen, maar faalde. En in 634 dook er vanuit die afgrond, vanuit ‘de diepten van de hel’, zoals een kerkvader het noemde, weer een nieuwe ramp op in de vorm van enorme Arabische legers. Heraclius stond machteloos. De Byzantijnen werden keer op keer verslagen, Syrië en Egypte gingen verloren en de rijksgrens werd teruggedrongen tot halverwege (het huidige) Klein-Azië. Een eeuw later bereikten diezelfde Arabische legers Centraal-Azië en Midden-Frankrijk. Het tijdperk van de islam was aangebroken.

Invloed van het christendom

Kwam het allemaal door de pest? Is het Byzantijnse Rijk rond 630 ten onder gegaan omdat het zich nooit heeft kunnen herstellen van die gruwelijke epidemie? Het zou kunnen. Maar het is natuurlijk niet de eerste hypothese die de ondergang van het Byzantijnse Rijk moet verklaren. De ondergang van het Romeinse (of Byzantijnse) Rijk is al eeuwenlang een favoriet onderwerp. Edward Gibbon wees drie eeuwen geleden in zijn indrukwekkende *Decline and Fall of the Roman Empire* één oorzaak aan. Wat hem betreft was de val van het Romeinse Rijk veroorzaakt door de komst van het christendom. Daardoor waren oude heidense deugden in de vergetelheid geraakt. Mannen lieten hun oren hangen naar hun bekeerde vrouwen, die op hun beurt ingefluisterd werden door christelijke fanatici. De overwinning van de islam was volgens Gibbon dan ook te danken aan zwakte en verval. De Byzantijnse keizers konden simpelweg niet tippen aan hun grote voorgangers: ‘De algemene opkomst van Arabische grootheid moet toegeschreven worden aan de geest van de natie, eerder dan aan de kwaliteiten van hun leiders. En een groot aandeel moet gaan naar de zwakte van hun tegenstanders. De geboorte van Mohammed vond op fortuinlijke wijze plaats in een uiterst gedegenereerde en chaotische periode in de geschiedenis van de Perzen, de Romeinen en de Europese barbaren. De rijken van Trajanus en zelfs van Constantijn en Karel de Grote zouden de aanval van de naakte Saracenen hebben afgeslagen, en de stroom van fanatisme was onzichtbaar ten onder gegaan in de woestijnen van Arabië.’ En dat terwijl Heraclius, als het gaat om zijn militaire prestaties, moeiteloos vergeleken kan worden met keizers als Julius Caesar en Trajanus.

Komst van de Arabieren

Latere auteurs en geschiedfilosofen, zoals Arthur Spengler, zochten ‘de’ oorzaak voor de ondergang van Rome (eigenlijk van elke grote beschaving) in het bestaan van een onvermijdelijke cyclus van opkomst, bloei en ondergang (wat natuurlijk helemaal geen verklaring is). Het idee dat ziektekiemen en epidemieën een beschaving klein konden krijgen, werd vrij recent populair dankzij William McNeill’s beroemde boek *Plagues and Peoples* (1976). Daarna ontstond grote belangstelling voor de pestepidemie van 542. De eerste die *unverfrozen* durfde te stellen dat de pest de loop van de geschiedenis radicaal had veranderd, was William Rosen in zijn boek *Justinian’s flea* (2007). De ondertitel van dit boek luidt dan ook: ‘De pest, het keizerrijk en de geboorte van Europa.’ Volgens Rosen had de pest het Byzantijnse Rijk dusdanig verzwakt dat de Arabieren het met gemak onder de voet konden lopen: ‘Mohammed had zijn openbaringen ontvangen, ook zonder dat *Y. pestis* was opgedoken uit Afrika, maar zouden Perzië en Rome zo eenvoudig zijn gevallen als ze geen tientallen miljoenen [mensen] verloren hadden aan de pest?’

En zo’n tweehonderd jaar later besloot de paus om Karel de Grote tot keizer te kronen omdat hij, volgens Rosen: ‘Frankische bescherming wilde tegen de Lombarden, omdat hij voor de verdediging van Italië niet langer kon vertrouwen op een door de pest verzwakt keizerrijk.’² Bij beide beweringen zijn uiteraard grote vraagtekens te plaatsen.

De afgelopen jaren ging de wetenschappelijke en journalistieke belangstelling vooral uit naar het fenomeen klimaatverandering. Het is dus niet verwonderlijk dat Kyle Harper in zijn recente boek *The Fate of Rome* (2017) daar aandacht voor ►

² William Rosen, *Justinian’s flea* (2007), p. 322.

Munt waarop de Byzantijnse keizer Heraclius staat afgebeeld. Tussen 610 en 641 geslagen. Bron: Los Angeles County Museum of Art.

3 Kyle Harper, *The Fate of Rome* (2017), p. 171.

Schilderij dat de pest in de zevende eeuw zou afbeelden. Gemaakt door Josse Lieferinxe tussen 1497 en 1499. Bron: Walters Art Museum.

vraagt. Hij stelt dat beide factoren, de pest en de verkoeling, het Byzantijnse Rijk zó grondig hadden ondermijnd dat het geen partij vormde voor eerst de Perzen en daarna de Arabieren: 'The harder climate and the malevolent germ had worked deep change across the territories of the empire, and the reckoning was at hand. When John the Almsgiver [patriarch van Alexandrië, die moest vluchten voor de oprukkende Perzen] left Alexandria for his native Cyprus, he could watch the scaffolding of the ancient roman order in the Mediterranean start to crumble around him. (...) But the armies of Persia were only a prelude to something of even greater moment, whose long-range consequences for Mediterranean and indeed global history were inestimable more profound. (...) John's friend and biographer, Sophronius, patriarch of Jerusalem, would live to see the Roman's world last zone of energy simply

fall from the grasp of an exhausted empire.'³ Volgens Harper hebben pest en verkoeling dus een 'deep change' veroorzaakt, was het geraamte (scaffolding) van het rijk tegen 602 al vervallen en troffen de Arabieren een 'exhausted empire' aan. (Het is mij volkomen onduidelijk wat Harper met een 'last zone of energy' bedoelt.) Overigens was volgens Harper niet alleen de val van het Byzantijnse Rijk maar ook de opkomst van de islam het product van klimaatverandering en pest. De nieuwe religie was volgens hem voortgekomen uit de overtuiging dat de wereld ten einde liep; ze was 'a distinctive outgrowth of the apocalyptic fervor that set in with the arrival of pandemic plague and the ice age'.

Meerdere oorzaken?

Zijn die twee voldoende om de loop der geschiedenis te verklaren? Persoonlijk denk ik van niet. Zoals ik in mijn boek *Uit de diepten van de hel* laat zien, was het rijk in die tijd ook in de greep van heftige religieuze tegenstellingen. De christelijke kerk had toen al enkele grote scheuringen achter de rug en viel in de jaren 550/600 steeds verder uiteen. Patriarchen en bisschoppen riepen hun gelovigen op om zich te verzetten tegen de 'ketterse' keizer en de keizerlijke autoriteiten. Historici hebben nooit veel belangstelling getoond voor dergelijke conflicten en de ongrijpbare theologische discussies die daarachter zaten, maar dat betekent niet dat deze onbelangrijk waren. Integendeel, voor de intens gelovige inwoners van het rijk ging het hier om leven en dood. Zij volgden 'hun' bisschop zonder ook maar een moment te aarzelen. Wanneer deze zich tegen het keizerlijk gezag keerde, stonden lokale bestuurders machteloos. Rond 600 gingen zowel in Egypte als in Syrië de patriarchen hun eigen religieuze weg. Ze verwierpen het keizerlijk gezag. Dat moet een ernstige verzwakking zijn geweest voor de economische en de militaire kracht van het rijk.

Het klimaat, de pest, religieuze conflicten – hebben we met deze drie de voornaamste oorzaken te pakken? Nee, want we moeten de kracht van de Arabieren niet onderschatten. Rosen en Harper suggereren dat het rijk dermate zwak was dat zo'n beetje elke woeste invasie fataal zou zijn geweest. Dat beeld van de fanatieke, ongeorganiseerde benden Arabieren sluit perfect aan bij Gibbon (en bij het westerse oriëntalisme), maar is onjuist. De kern van de Arabische invasiemacht bestond uit zeer gevaarlijke, zeer flexibele ruitereenheden die ruime gevechtservaring hadden opgedaan in Byzantijnse en Perzische krijgsdienst. Dat maakt vier oorzaken. Welke een grote rol speelden, en welke een kleinere, zal nooit duidelijk worden. Het is maar waar de aandacht naar uitgaat. Maar dankzij de coronacrisis zullen we de komende jaren ongetwijfeld méér gaan horen over de Pest van Justinianus. ■

Verder lezen

Marcel Hulspas, *Uit de diepten van de hel. Keizers, bisschoppen, kettters, het verval van het christendom en de opkomst van de islam* (Athenaemum, Amsterdam 2019).

Weg met de gildes!

De invloed van de Wet Le Chapelier op de arbeiders van verlicht Frankrijk

Onder invloed van de Franse Revolutie werden verlichte denkbeelden onderdeel van het beleid van regeringen. De Wet Le Chapelier (1791) verbood corporaties en gildes, en gaf burgers vrije toegang tot het uitoefenen van een beroep. Gildes werden gezien als een restant van de oude standenmaatschappij; vrije arbeid werd het nieuwe ideaal. In de praktijk was de Wet Le Chapelier voor arme burgers eerder een verslechtering dan een verbetering. Vooral de rijke bourgeoisie profiteerde van economische vrijheid.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *De Wet Le Chapelier (1791)*.

De achttiende eeuw staat bekend als de 'eeuw van de rede'. Invloedrijke filosofen als Montesquieu, Voltaire en Rousseau waren sleutelfiguren in een nieuwe intellectuele stroming, de verlichting. Verlichte denkers hadden – direct of indirect – kritiek op de Franse samenleving, die werd gekenmerkt door het feodalisme, de standenmaatschappij en een absoluut koningschap op basis van het *droit divin*. Verlichtingsfilosofen keerden zich tegen het absolutisme en waren voorstanders van democratisering. Montesquieu stelde een machtscheiding in de vorm van de *trias politica* voor, Voltaire pleitte voor een constitutioneel staatsmodel en Rousseau schetste in *Du contrat social* een ideale samenleving waar de machtsbasis lag bij het soevereine volk. Het verlichte gedachtegoed verspreidde zich, onder meer door de intellectuele salons, snel onder de Europese elite. De verlichte ideeën over een nieuwe, betere samenleving leidden tot het ontstaan van een revolutionaire ideologie. Deze revolutionaire, intellectuele onderstroom was een belangrijke politieke oorzaak van de Franse Revolutie.

Weg met de koning

De Franse Revolutie (1789-1799) is onmiskenbaar een van de belangrijkste keerpunten van de moderne geschiedenis. Er kwam een einde aan het ancien régime, en het absolute koningschap

Remy Balistreri is docent geschiedenis op het Zuider Gymnasium in Rotterdam.

werd vervangen door een burgerlijke regering. Lange tijd is de Franse Revolutie door historici vooral geïnterpreteerd als een sociaaleconomische omwenteling, een revolutie waarbij de klasse van de burgerij de macht veroverde op de adel. In deze opvatting ontstaat na 1789 een egalitaire samenleving, waarbij sociale verschillen onder het mom van *liberté, égalité* en *fraternité* waren opgeheven. Tegenwoordig zien historici niet 'klasse', maar 'ideologie' als belangrijke verklaring voor de revolutie.

In het wetenschappelijke debat is veel aandacht voor het feit dat de Franse Revolutie ontstond als gevolg van een complexe samenloop van politiek-ideologische en sociaaleconomische factoren. De veranderingen werden aangewakkerd door het volk, maar aangestuurd door een deels oude en deels nieuwe elite, die bestond uit de verlichte adel ▶

Prent met een bekende spreuk uit de tijd van de Franse Revolutie. De tekst luidt: 'Eenheid, ondeelbaarheid van de Republiek. Vrijheid, gelijkheid, broederschap of de dood.' Gemaakt in 1793 door een onbekende auteur. Bron: Bibliothèque Nationale de France.

en de gegoede burgerij, de bourgeoisie. Op economisch gebied waren verlichte denkers voorstander van vrije handel en individuele rechten. Individen mochten niet worden tegengehouden door gildes of coalities, die zich daarbij beriepen op rechten uit de tijd van het ancien régime. Gildes hielden modernere en slimmere technieken veelal tegen, uit angst voor concurrentie. Verlichters vonden concurrentie juist goed, omdat de maatschappij als geheel gebaat is bij vooruitgang. De Schotse econoom Adam Smith wordt gezien als de grondlegger van de moderne liberale economie. Smith was zowel een belangrijke verlichtingsfilosoof als een van de grote economische denkers van de moderne tijd. In zijn boek *The Wealth of Nations* (1776), het magnum opus van Smith, betoogde hij dat een individu de vrijheid moet hebben om zijn eigen economische belang na te streven. *Laissez-faire* was het adagium van Smith: de overheid moet de markt het werk laten doen, het mechanisme van de onzichtbare hand zorgt voor een zelfregulering van de economie. Een vrije markt, vrije arbeid en vrije concurrentie zijn de pijlers van het verlichte denken over de economie.

Verlichte economie

De Franse Revolutie is in belangrijke mate geïnspireerd op de denkbepelden van de verlichting, ook op het gebied van de economie. Nadat de Franse koning Lodewijk XVI de Staten-Generaal bijeenriep in de hoop de impasse over de torenhoge schuldenlast van de staat te doorbreken, eisten vertegenwoordigers van de derde stand in hun *Cahier de doléances* (zie Kleio 2, 2020) fundamentele hervormingen van de staatsinrichting. Op 17 juni

1789 riep de derde stand zich, uit onvrede over de weigering van de koning hun eisen in te willigen, uit tot de Nationale Vergadering. Bij de Eed op de Kaatsbaan, drie dagen later, zwoeren de afgevaardigden niet uit elkaar te gaan tot Frankrijk een grondwet had.

In de eerste fase van de Franse Revolutie, tot 1793, waren de relatief gematigde girondijnen aan de macht. In juni 1793 kwamen de meer radicale jakobijnen onder leiding van Maximilien de Robespierre aan de macht, waarna een tijd vol terreur en executies, en een burgeroorlog volgde (1793-1794). In de eerste periode van de revolutie, door sommige historici ook wel de 'creatieve' periode genoemd, vonden veel belangrijke hervormingen plaats. Veel van het verlichte gedachtegoed werd geïmplementeerd in wetgeving. Zo werden in de loop van 1789 de feodale wetten afgeschaft, de *Verklaring van de rechten van de mens en de burger* getekend en de kerkelijke bezittingen tot staats eigendom verklaard.

Decreet d'Allarde

Op 2 maart 1791 nam de Nationale Vergadering het Decreet d'Allarde aan. Dit decreet wordt gezien als een van de belangrijkste wetten uit de tijd van de Franse Revolutie. Deze wet werd geformuleerd in de geest van verlichte economische denkbepelden als vrijheid van handel en nijverheid. Personen moesten zo min mogelijk last hebben van wetten en regels. Alle bestaande ambachten werden ontbonden en de voorrechten van gildes, *les jurandes*, en arbeidersverenigingen, zoals de *compagnonnages*, werden beëindigd. Voortaan hoefde een individu geen lid meer te worden van een gilde om een beroep uit te mogen

Gedramatiseerd schilderij van de Eed op de Kaatsbaan. In 1791 gemaakt door Jacques-Louis David. Bron: Paleis van Versailles.

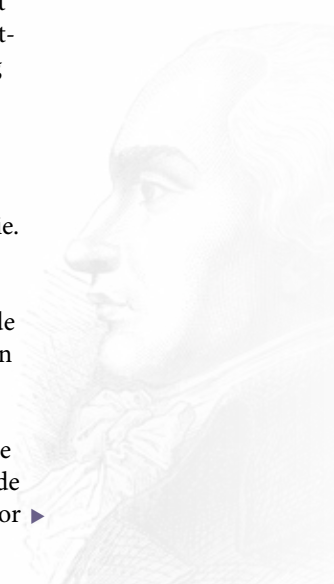

oefenen. Wie een beroep wilde uitoefenen, moest zich laten registreren bij de gemeente en een nieuwe belasting, het zogeheten patent, betalen. Het Decreet d'Allarde was geen vernieuwende gedachte en kwam in grove trekken overeen met een edict dat Anne Robert Jacques Turgot, minister onder Lodewijk XVI, in februari 1776 uitvaardigde. In de regeling uit 1776 werden de gildes afgeschaft en werd een begin gemaakt met het confisqueren van hun eigendommen. Turgot viel echter in ongenade aan het Franse hof en in augustus 1776 werden de gildes bij koninklijk besluit heropgericht.

Vooral de positie van de staat werd door het Decreet d'Allarde verstevigd; de privileges van de gildes werden voor een belangrijk deel overgenomen door de overheid. Het Decreet d'Allarde beoogde hetzelfde als het edict van Turgot, maar ging minder ver dan deze wet uit 1776: de privileges van de gildes, zoals lidmaatschap als voorwaarde voor beroepsuitoefening, werden ontnomen, maar het gildewezen werd niet afgeschaft. De wet lokte een andere reactie uit dan de Nationale Vergadering had verwacht. Doordat de voorrechten van de gildes waren afgeschaft, namen werklieden het heft in eigen hand. Onder timmerlieden, hoefsmeden en hoedenmakers braken vrijwel meteen na de afkondiging van het decreet stakingen uit. De Amerikaanse historicus William H. Sewell Jr. beschrijft in zijn boek *Work and Revolution in France* hoe timmerlieden een eigen regulering opstelden en oplegden aan de gildemeesters. Deze gildemeesters stuurden een verzoekschrift naar de Nationale Vergadering, waarin zij waarschuwden voor de coalities die door arbeiders werden gevormd.

Wet tegen het verleden

Als reactie op de stakingen tegen het Decreet d'Allarde stemde de Nationale Vergadering op 14 juni 1791 in met de Wet Le Chapelier. De Wet Le Chapelier maakte een einde aan gildes, vakbonden, corporaties, verenigingen van arbeiders en boeren, en het overeenkomen van prijsafspraken. Gildes en corporaties werden gezien als een restant van het ancien régime, beroepsgroepen hielden het verleden in stand, sloten mensen uit en waren een product van de oude standenmaatschappij. Gildes stonden vernieuwing in de weg en maakten het voor nieuwelingen moeilijk om een beroep uit te oefenen. De Wet Le Chapelier zorgde, althans op papier, voor *liberté* en *égalité* voor alle beroepsgroepen en was daarmee een voorbeeld van verlicht denken over de economie. De Bretonse advocaat Isaac René Guy Le Chapelier, een jakobijn, was de naamgever van de wet en gold als een van de meest vooraanstaande leden van de Nationale Vergadering. Hij was een van de opstellers van de Eed op de Kaatsbaan en lid van de commissie die de Grondwet van 1791 voorbereidde. Volgens Le Chapelier was de coalitie van timmerlieden een overtreding van de revolutionaire principes en een groot gevaar voor ►

Wetsartikelen

Enkele van de belangrijkste artikelen uit het Decreet d'Allarde en de Wet Le Chapelier.

Decreet d'Allarde

ARTIKEL 7. Vanaf 1 april eerstkomend is eenieder vrij om naar goeddunken elke handel te drijven of elk beroep, kunst of ambacht uit te oefenen; maar hij is verplicht zich vooraf een patent te verschaffen, er de prijs van te betalen volgens de hierna vastgestelde tarieven en zich te voegen naar de bestaande en toekomstige politiereglementen.

Wet Le Chapelier

ARTIKEL 1. De afschaffing van alle vormen van corporaties van burgers van eenzelfde stand of beroep is een van de fundamentele bases van de Franse grondwet. Het is derhalve verboden hen terug op te richten, onder welk voorwendsel of onder welke vorm dan ook.

ARTIKEL 4. Indien, tegen alle principes van de vrijheid en van de grondwet in, burgers behorend tot dezelfde beroepen, ambachten of stieren, onderling overleg plegen of onderling overeenkomsten zouden afsluiten, die er zouden op gericht zijn slechts tegen een welbepaalde prijs in hun beroepssector mee te werken, dan zullen deze overeenkomsten en dit overleg, al dan niet onder ede aangegaan, als ongrondwettelijk verklaard worden, als een aanslag op de vrijheid en op de verklaring van de rechten van de mens, en derhalve zullen zij van geen enkele waarde zijn.

ARTIKEL 8. Alle samenscholingen van ambachtslui, arbeiders, gezellen, dagloners of die op hun aansporing zijn tot stand gekomen tegen de vrije uitoefening van de nijverheid en de arbeid door om het even welke persoon, zullen beschouwd worden als oproerige samenscholingen en als dusdanig uiteengedreven worden door de openbare macht.

De jakobijnse advocaat Isaac René Guy Le Chapelier gaf zijn naam aan de Wet Le Chapelier. Gravure gemaakt door H. Rousseau en E. Thomas rond 1889. Uit het boek *Album du centenaire van Augustin Challamel*.

de openbare orde. De goede bedoelingen van de arbeiders ten spijt, vormden beroepsorganisaties volgens Le Chapelier een te grote bedreiging voor de eenheid in de staat. In de Nationale Vergadering betoogde Le Chapelier: 'Zonder enige twijfel mogen alle burgers samenkomen, maar het is verboden voor burgers in dezelfde beroepsgroep samen te komen voor hun vermeende gemeenschappelijke belang.' Het afschaffen van coalities en corporaties paste in het verlichte denkbeeld, waarbij tussen het individu en de staat geen enkele andere institutie hoorde te bestaan.

Tegen stakingen

Voor historici is het de vraag in hoeverre de Wet Le Chapelier daadwerkelijk voortvloeide uit verlichte idealen. Uit de tijd zelf zijn nauwelijks toespraken en artikelen bekend en de wet werd zonder veel discussie aangenomen door de Nationale Vergadering. Sewell stelde dat de Wet Le Chapelier niet zozeer uit een ideologische overtuiging ontstond, maar eerder om de staat te beschermen tegen stakingen en arbeidersverenigingen. De wet was een onderdeel van het streven van de overheid om de invloed van het publiek in te perken. Deze visie werd ondersteund door het vluchtige verloop van het debat in de Nationale Vergadering. Het verbod op arbeiderscoalities

'Door het afschaffen van gildes bestond er niet langer een instantie die arbeiders beschermde tegen lage lonen, lange werktijden en zware of ongezonde werkomstandigheden'

werd door de afgevaardigden gezien als een van de meest fundamentele onderdelen van de Franse constitutie. Burgers die zich toch schuldig maakten aan dit verbod werden bestraft met een fikse boete en een schorsing van hun burgerschapsrechten gedurende een jaar. Na een kort debat stemde de Nationale Vergadering in grote meerderheid in met de nieuwe wet.

De Wet Le Chapelier werkte met name in het voordeel van de bourgeoisie. Arbeiders mochten zich volgens artikel 8 van de wet niet verenigen en niet verzetten tegen de vrije uitoefening van hun beroep of tegen de arbeidsvoorwaarden van de werkgevers. Door het afschaffen van gildes en coalitie bestond er niet langer een instantie die arbeiders beschermde tegen lage lonen, lange werktijden en zware of ongezonde werkomstandigheden. De Wet Le Chapelier is een voorbeeld van de wijze waarop rijke burgers na de Franse Revolutie hun macht aanwendden om hun sociale en economische positie te verbeteren ten koste van armere burgers.

Neveneffect of doel?

Historici beargumenteerden lange tijd dat de afschaffing van gildes het beoogde doel van de Wet Le Chapelier was, waarbij het verbod op verenigingen van arbeiders en boeren als onbedoeld neveneffect werd gezien. Tegenwoordig wordt de wet door sommige historici eerder beschouwd als een doelbewuste sluwigheid. De Franse historicus Michel Vovelle stelde dat de Nationale Vergadering in het spanningsveld tussen twee conflicterende vrijheden, de vrijheid van vereniging en de vrijheid van arbeid, in het voordeel van de

bezittende klasse besloot. De Wet Le Chapelier had, als reactie op stakingen, een duidelijk repressief karakter, maar was er volgens Sewell niet op gericht arbeiders te onderdrukken. Le Chapelier benadrukte in zijn bijdrage tijdens de discussie vooral het contrarevolutionaire karakter van de corporaties. Sewell beargumenteerde dat de wet op forse tegenstand had gestuit bij een groot deel van de Nationale Vergadering als duidelijk was geweest dat de regels gebruikt konden worden om de rijke, bezittende klasse te beschermen tegen de arme, bezitloze klasse. Gildes en corporaties waren voor de Nationale Vergadering evident een onderdeel van het ancien régime. De Wet Le Chapelier moest, volgens Sewell, worden opgevat als een middel om de revolutie te redden van anti-revolutionaire sentimenten.

Industriële revolutie

De Wet Le Chapelier speelde niet alleen een belangrijke rol in de geschiedenis van de Franse Revolutie, maar werkte ook door in de geschiedenis van de industriële revolutie en de sociale kwestie. Tot aan het einde van de negentiende eeuw werd de Wet Le Chapelier gebruikt om stakingen en arbeidersorganisaties te onderdrukken. In Frankrijk gold de wet bijvoorbeeld nog tot 1864, waardoor arbeiders niet in opstand konden komen tegen de zware werk- en leefomstandigheden waar veel arme mensen sinds de industriële revolutie mee te maken kregen. Socialistische richtten aan het einde van de negentiende eeuw vakbonden op om werknemers te organiseren, maar door de Wet Le Chapelier werden deze organisaties verboden, waardoor stakingen onmogelijk waren. Bij voorstanders van de sociaaldemocratische beweging in de negentiende en twintigste eeuw had de Wet Le Chapelier een slechte naam. Dit heeft vooral te maken met de manier waarop de wet door regeringen was toegepast. Het verbod op gildes en corporaties had betrekking op werkgevers én werknemers, maar werd in de praktijk bijna uitsluitend tegen arbeiders gebruikt. De Wet Le Chapelier was in de tweede helft van de negentiende eeuw voor verschillende Europese regeringen een van de belangrijkste wapens in de strijd tegen de opkomst van socialistische bewegingen.

Desondanks paste de Franse regering de wet niet altijd even streng toe. De eerste samenwerkingsvorm van arbeiders in de negentiende eeuw was de vereniging voor wederzijdse hulp bij ziekte, de zogeheten *mutuelles* of ziekenkassen. De ziekenkassen werden beheerd door een lokale vereniging, waaruit een arbeider in geval van ziekte enige geldelijke steun kreeg. Al in de napoleontische tijd nam het aantal *mutuelles* in Frankrijk gestaag toe. In 1821 telde de stad Parijs 138 ziekenkassen, met zo'n 11.000 leden. De Franse regering liet de *mutuelles* bestaan, maar liet wel streng controleren

of de ziekenfondsen het ingezamelde geld niet gebruikten als stakingskas. In een politierapport uit 1825 stond dat een politiecommissaris de vergaderingen van de ziekenkassen bijwoonde en de ledenlijsten en rekeningen persoonlijk controleerde. Zo paste de regering de Wet Le Chapelier weliswaar niet toe, maar stonden arbeidersverenigingen toch onder strenge controle.

Geen verbetering

De Wet Le Chapelier past in een breder patroon waarbij de verlichte hervormingen van de Franse Revolutie uiteindelijk geen verbetering voor het gewone volk betekenden. De belofte van *liberté, égalité* en *fraternité* hield in de realiteit in dat de bezittende klasse de macht kreeg om wetten te maken waarmee haar eigen positie werd versterkt. Een politiek voorbeeld in dit patroon is het algemeen kiesrecht, dat al snel plaats moest maken voor het censuskiesrecht, waarbij het stemrecht was voorbehouden aan vermogende burgers. Ondanks de belofte van vrijheid en gelijkheid ontstond na de revolutie van 1789 in Frankrijk geen egalitaire samenleving. De elite die na de revolutie aan de macht kwam, was voor een belangrijk deel dezelfde elite als tijdens het ancien régime. De bourgeoisie wendde in de jaren na de revolutie de nieuw verkregen macht aan om de eigen sociale, economische en politieke positie te verstevigen ten koste van de arme burgerij. De reguleringen uit Wet Le Chapelier hadden op papier betrekking op werkgevers en werknemers, maar werden in de praktijk alleen gebruikt tegen arbeiders. Onder historici is discussie over de mate waarin de opstellers van de Wet Le Chapelier de onderdrukking van arbeiders, die tot ver in de negentiende eeuw op basis van deze wet voortduurde, beoogd hebben. Voor Europese regeringen was de Wet Le Chapelier vanaf de Franse Revolutie tot de tijd van de industriële revolutie en de sociale kwestie een voornaam instrument om stakingen en verenigingen van arbeiders de kop in te drukken. *Laissez-faire, laissez-passer* betekende, bedoeld of onbedoeld, voor de gewone man geen verbetering. ■

Literatuur

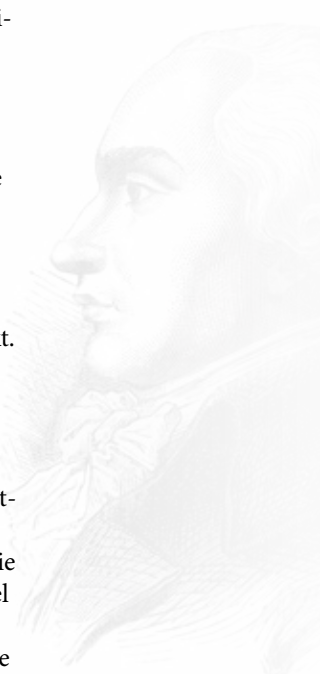
Wim Couwenberg (red.), *Opstand der burgers. De Franse revolutie na 200 jaar* (Kampen: Kok Agora, 1989).

Niek Pas, *De razende republiek. Een geschiedenis van Frankrijk in vogelvlucht* (Amsterdam: Prometheus, 2017).

Simon Schama, *Citizens. A Chronicle of the French Revolution* (Londen: Penguin Books, 1989).

William H. Sewell, *Work and Revolution in France. The language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).

Charles Tilly, *European Revolutions, 1492-1992* (Oxford: Blackwell, 1993).

Van tegencultuur naar terrorisme, en weer terug

De West-Duitse protestgeneratie en de RAF (1965-1978)

Van 27 tot en met 29 januari 1978 was West-Berlijn drie dagen lang het toneel voor TUNIX, een wild festival vol debatten en muziek. Zo'n 25.000 grotendeels jonge Duitsers droomden en discussieerden op dit 'Woodstock in de collegezalen' over een nieuwe start voor het linkse alternatieve milieu. Tien jaar na het begin van de buitenparlementaire protestbeweging was het daarvoor inderdaad de hoogste tijd.

Jacco Pekelder is als historicus verbonden aan de Universiteit Utrecht en bijzonder hoogleraar aan de Universität des Saarlandes.

Midden jaren zestig had een protestbeweging de ogen van velen geopend voor de 'autoritaire' verhoudingen in de Bondsrepubliek. Ze kreeg veel aandacht van de media, maar de macht veroverde ze niet. De frustratie daarover leidde in de jaren zeventig tot terroristisch geweld. Een kleine groep, de RAF, zei te strijden in naam van het gehele radicaal-linkse milieu, wat de politieke en maatschappelijke polarisatie enorm aanwakkerde. In dat klimaat sloeg de stemming binnen links om, van hoop naar pessimisme. Voor nieuwe ideeën en acties leek geen ruimte meer te bestaan. Hoe had het zo mis kunnen gaan?

Generatieconflict

Aan het begin stond een culturele revolutie, niet alleen in West-Duitsland, maar in alle westerse samenlevingen. De naoorlogse *babyboom* vertaalde zich in een uitzonderlijk groot cohort jongeren, die door het *Wirtschaftswunder* ook vrij rijk waren. Zo ontstond een deels commerciële jeugdcultuur met eigen muziekstijlen (jazz, rock-'n-roll, folk, beat), leefstijlen en (seksuele) moraal. Ook nam de opwaartse sociale mobiliteit enorm toe: veel meer mensen deden een vervolgoopleiding en kregen betere banen dan hun ouders. Traditionele banden van familie en kerk werden minder knelend, levenskeuzes kon men vaker zelf bepalen. Opvallend was dat veel jongeren zich begonnen te zien als 'generatie' en dat het idee ontstond van een generatieconflict met de ouderen. Het leidde tot politisering van hun tegencultuur. Mikpunt was het door de VS geleide westerse buitenlandse beleid: de anticommunistische Koude Oorlogspolitiek, het neokolonialisme (de voortgezette macht van het Westen in voormalige koloniën) en, heel concreet, de Vietnamoorlog. Het westerse model van burgerparticipatie ervoer men daarnaast als *schijndemocratie*, zeker ook op de nog door professoren bestuurde universiteiten.

Wat de kritiek droeg, was het idee dat de samenle-

ving zuchtte onder vals gezag: een dubbele moraal van burgerlijk fatsoen fungeerde als dekmantel voor sociaal en economisch onrecht en voor de macht en het geweld van talloze autoritaire baasjes, van oom agent op straat tot de politieke elite. Dat de meeste burgers dat niet in de gaten hadden, kwam omdat ze met consumentisme koest werden gehouden. Zoals vroeger meneer pastoor, was het nu de voortdurende jacht op mooie spullen in de 'sociale markteconomie' die de massa's omsmeedde tot brave, volgzame burgers. Het was tijd dat daaraan een einde kwam, omdat ook in dat milde kapitalisme de sociale ongelijkheid gewoon doorleefde, zowel binnen de westerse samenlevingen als tussen rijke en arme werelddelen. Bovendien moest het autoritaire

Rudi Dutschke bij de antikernwapendemonstratie op 14 oktober 1979 in Bonn. Foto: Hans Weingartz.

denken en het kapitalisme voor eens en altijd de nek worden omgedraaid. Die waren immers de kiem geweest van het fascisme, dat extreem hiërarchische en gewelddadige machtsstelsel dat in het interbellum steeds meer landen in zijn greep had gekregen en uiteindelijk in de Tweede Wereldoorlog was uitgemond. Als je de autoritaire structuren niet met wortel en tak uitroeide, was een terugval in nieuw fascisme eigenlijk enkel een kwestie van tijd.

Antiautoritair protest

Die laatste historische les werd heel nadrukkelijk door enkele Duitse wetenschappers getrokken. Onder de naam *Frankfurter Schule* ontwikkelden zij sinds de jaren twintig een neomarxistische kritisch-sociale filosofie. Kleine groepen Duitse studenten raakten bevestigd door dit nieuw-linkse, antiautoritaire gedachtegoed en wilden hun nieuwe inzichten onder de medeburgers verspreiden.

Dat begon, zo vanaf 1965, vooral in kringen van de links-radicalen *Sozialistischer Deutscher Studentenbund* in West-Berlijn en Frankfurt. Stem en gezicht van deze SDS werd al gauw de charismatische Berlijnse studentenleider Rudi Dutschke. Hoewel het gedachtegoed van de ontluikende protestbeweging voortdurend in ontwikkeling was, stond kritiek op de West-Duitse naoorlogse democratie steeds centraal. Die was eigenlijk te zeer een product van de Amerikaanse bezetting om echt legitiem te zijn. Daarnaast waren er ex-nazi's op hoge posten in de Bondsrepubliek beland. Volgens de studenten betekende dit dat West-Duitsland nooit echt met het naziverleden had gebroken – sommige historici menen tegenwoordig dat ze daarmee de transformatie van waarden en normen miskenden die zich in West-Duitsland na de oorlog wel degelijk voordeed. Niet alleen gaven juist evidente tegenstanders van de nazi's, zoals bijvoorbeeld de eerste Bondskanselier Konrad Adenauer, er de toon aan, maar ook ontpopten veel met name jonge voormalige nazi's zich tot echte democraten.

Het punt is echter, dat de linkse West-Duitsers door aan het inherent fascistische karakter van de Bondsrepubliek te geloven een zware morele verplichting op zich laadden. Had de generatie van de ouders zich stilgehouden tijdens het nazibewind of er zelfs aan meegewerkt, zij zouden zich met hand en tand verzetten als het fascisme in Duitsland opnieuw de kop opstak.

Choqueren en provoceren

In eerste instantie was het daarbij hun strategie om het brede publiek met choquerende acties aan het denken te zetten. Zo startte een groep uit de SDS op 1 januari 1967 in West-Berlijn met veel tromgeroffel een nieuwe woonvorm, *Kommune 1*, als vrij alternatief voor het burgerlijke kerngezin.

Ook het opzettelijke overtreden van regels om een harde reactie van het gezag uit te lokken hoorde erbij. De kunstenaars en intellectuelen van de *Situationistische Internationale*, de Afro-Amerikaanse burgerrechtenbeweging en de Nederlandse provo's hadden daarvoor al voorbeelden geleverd. Acties vonden vaak binnen de universiteiten plaats, al waren er ook demonstraties op straat, bijvoorbeeld tegen de Vietnamoorlog. De aandacht van de media was ongekend. Het leidde ook tot het samengaan van de SDS met onder meer enkele vakbonden in een bredere *Außerparlamentarische Opposition* (APO). Deze buitenparlementaire oppositiebeweging ontstond in reactie op de vorming van een nieuwe regering eind 1966 die steunde op een grote coalitie van CDU/CSU en SPD, een monsterverbond dat voor parlementaire oppositie in de Bondsdag nauwelijks zetels overliet.

Het nieuwe kabinet stuitte veel linkse Duitsers tegen de borst, niet alleen omdat Bondskanselier Georg Kiesinger (CDU) een oud-nazi was (vicekanselier Willy Brandt (SPD) had juist in het verzet gezeten), maar ook omdat de coalitiepartijen afspraken maakten over *Notstandsgesetze*, wetgeving voor oorlogstijd en andere noodsituaties. De APO vreesde draconische en antidemocratische veiligheidsmaatregelen en voerde twee jaar lang een felle tegencampagne, culminerend ►

In het Rudi-Dutschke-Haus in de Rudi-Dutschkestraat in Berlijn zit sinds 1989 het redactiekantoor van de *Tageszeitung*. Foto: Jörg Zägel.

Opsporingsplakkaat voor leden van de Rote Armee Fraktion, met een beloning van 100.000 D-mark. Bron: Bundesarchiv.

in een massademonstatie in Bonn op 11 mei 1968. Dit hoogtepunt van de protestbeweging kon echter niet voorkomen dat de Bondsdag even later het (afgezwakte) voorstel toch aannam.

Van protest naar verzet

Inmiddels was het politieke klimaat enorm veranderd. Dat kwam vooral doordat op 2 juni 1967 in West-Berlijn een politieagent een demonstrant, Benno Ohnesorg, doodschoot bij protesten tijdens een bezoek van de Perzische sjah. Het ontketende een golf van verontrusting en een grote toeloop voor radicaal-linkse studentengroepen in het hele land. Sommige activisten zagen hun ergste vrees over de terugkeer van het fascisme bevestigd. Zo won het idee aan populariteit dat voor de noodzakelijke revolutie vroeg of laat ook gewelddadig protest nodig zou zijn. Al heel vroeg had zelfs de christelijk geïnspireerde Dutschke weleens over een 'stadsguerrilla' in de 'metropolen van het imperialisme' gefantaseerd. Geïnspireerd door Latijns-Amerikaanse guerrillaleiders als Che Guevara, ontstond nu een debat over de noodzaak van tegengeweld, tegen het geweld van de staat.

Op 2 april 1968 voegde een kleine groep voor het eerst de daad bij het woord met een brandaanslag op twee warenhuizen in Frankfurt.

Hoe taboedoorbrekend die daad in naoorlogs Duitsland ook was, ze was in 1968 slechts een rimpeeling in een jaar vol geweld: het Tet-offensief, de meidagen van Parijs, Bobby Kennedy, de Praagse Lente, het bloedbad in Mexico-Stad. Sterker nog: slechts twee dagen na 'Frankfurt' werd Martin Luther King in Memphis vermoord en weer een week later raakte Rudi Dutschke zwaargewond door schoten uit het pistool van een verwarde jonge neonazi.

Toch vormde 'Frankfurt' het begin van een fatale verstrengeling met links terrorisme, waaraan het brede alternatieve milieu, dat de idealen van de protestbeweging in de jaren zeventig doorzette, zich pas vanaf 1978 geleidelijk wist te onttorsten. Juist tegen de achtergrond van al dat geweld verwierven de meest fotogenieke aanslagplegers, het liefdespaar Gudrun Ensslin en Andreas Baader, tijdens hun proces midden oktober 1968 een sterrenstatus binnen de studentenbeweging. Velen deelden het gevoel dat Daniel Cohn-Bendit, de Frans-Duitse studentenleider uit Parijs, vanaf de publieke tribune uitriep: 'Die horen bij ons!'

Stadsguerrilla

Ook de linkse journaliste Ulrike Meinhof was danig aangedaan door de fanatieke vastbeslotenheid van de brandstichters. Toen die twee jaar later, op de vlucht voor de politie, bij haar West-Berlijnse appartement aanklopten, deed zij open. Samen met de linkse advocaat Horst Mahler, die veel later in rechts-extremistisch en antisemitisch vaarwater zou geraken, begonnen Meinhof, Ensslin en Baader in mei 1970 een heuse West-Duitse stadsguerrillagroep, de Rote Armee Fraktion (RAF), door pers en politiek ook wel Baader-Meinhof-Gruppe (of -Bande) genoemd.

Cruciaal voor de relatie met de brede linkse beweging was dat de RAF met enkele pretentieuze strijdbrochures brutaal een claim legde op het intellectuele en politieke leiderschap van links: de erfgenamen van 1968, dat waren zij! Gevoegd bij hun geweldsdaden, vooral de eerste reeks bom-aanslagen in mei 1972 (4 doden en 74 gewonden), zorgde ervoor dat andere linkse groepen steeds opnieuw gedwongen waren hun positie tegenover de RAF te bepalen.

Toen de oprichtersgeneratie in juni 1972 was gearresteerd, slaagde de RAF er bovendien in vanuit de gevangenis een grote solidariteitsbeweging in gang te zetten, met zelfs internationale vertakkingen. Het leidde uiteindelijk tot een tweede generatie van linkse terroristen die in 1977 een nieuw offensief ontketenden om de West-Duitse regering te dwingen Baader, Ensslin en andere gevangenen RAF-leden vrij te laten (Mahler was al in 1975 uit de RAF gestapt, Meinhof in 1976 uit het leven).

Ook politie, politiek en pers speelden in deze ontwikkeling een contraproductieve rol. Al vanaf 1970 zoomden ze met elke terreurdaad sterker in op het gehele linkse alternatieve milieu, op zoek naar 'sympathisanten' en potentiële nieuwe leden van de RAF. De kritische discussies binnen het alternatieve milieu over het geweld kregen daardoor geen kans en de solidarisering met de gevangenen leden van de RAF werd er vooral door versterkt. Ook nieuwe politieke bewegingen, tegen kernenergie en voor een schoner milieu, waren vaak slachtoffer van de algemene verdenking.

Op reis naar TUNIX

Tijdens de 'Duitse herfst' van 1977, toen de Bondsrepubliek vijf weken lang in de ban was van de kidnaping van een Duitse industrieel en de kaping van een vliegtuig vol toeristen, was die polarisatie tussen radicaal-links en de rest van de samenleving op haar hoogtepunt. Inmiddels was er binnen links echter iets gaan kantelen: principiële kritiek op geweld als politiek middel kreeg in debatten de overhand.

Nadat de lucht wat was geklaard, werden enkele West-Berlijners, die elkaar elke zaterdagmiddag voor een partijtje voetbal troffen, wakker uit hun herfstdepressie. Ze kwamen op het idee voor een landelijk congres van iedereen die zich links voelde. Een oproep ging naar iedereen om mee te gaan 'op reis' naar een nieuw land, TUNIX genoemd. Het was een ironische naam: tegenover

de veeleisende toon van de RAF stelden de organisatoren een ontspannen 'doe niks', oftewel: wees jezelf, leef je uit, wees aardig voor elkaar. Doel van het congres was vele ideeën te presenteren voor een Duitsland zoals het in linkse dromen zou kunnen zijn. En het werkte: de opkomst was grandioos, de sfeer fantastisch en, hoewel het tot botsingen met de politie kwam, koos de overgrote meerderheid voor debatteren en feesten. Bovendien hielp TUNIX anders dan de RAF om de protestbeweging in het moderne Duitsland te integreren. Veel linkse Duitsers keerden zelfverzekerd uit TUNIX terug, vol goede moed om nu al, autonoom, in eigen stad, wijk of dorp, met het nieuwe Duitsland te beginnen. Vele initiatieven, op lokaal en nationaal niveau, bloeiden op. Zonder TUNIX was de linkse *Tageszeitung*, de *taz*, er nooit geweest, en de groenlinkse partij *Die Grünen* al evenmin. De tegencultuur was terug, sterker dan ooit, maar wel in aangepaste vorm. ■

Links: Programma van *Treffen in TUNIX*, in januari 1978. Hiernaast: Verkiezingsposter van *Die Grünen* uit 1988. Bron: Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland.

Verder lezen

Peter C. Caldwell en Karrin Hanshew, *Germany since 1945. Politics, culture, and society* (Londen etc.: Bloomsbury Academic, 2018).

Een uitstekend Engelstalig handboek over Duitsland na 1945.

Gerd Koenen, *Das rote Jahrzehnt. Unsere kleine deutsche Kulturrevolution 1967-1977* (Keulen: Kiepenheuer & Witsch, 2001).

Jacco Pekelder, *Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland, 1970-1980* (Amsterdam: Mets en Schilt, 2007).

Jacco Pekelder, 'Ulrike Meinhof als stem van de RAF. Protest met pen en pistool', in: Stephan Sanders en Bert de Reuver (red.), *Gevaarlijke gekken?* (Amsterdam: AUP, 2018), 121-144.

Sven Reichardt, *Authentizität und Gemeinschaft. Linksalternatives Leben in den siebziger und frühen achtziger Jahren* (Berlijn: Suhrkamp Verlag, 2014).

Nick Thomas, *Protest movements in 1960s West Germany. A social history of dissent and democracy* (Oxford en New York: Berg, 2003). Het beste Engelstalige werk over de Duitse jaren zestig.

Waar waren we ook alweer

In Europa deel 2 schudt je aannames op

Inmiddels zit de helft van de nieuwe televisieserie *In Europa* erop: tien afleveringen met als uitgangspunt Geert Maks boek *Grote Verwachtingen. In Europa 1999-2019*. In de eerste serie vertelde Mak over de sporen van de twintigste eeuw die hij aantrof in Europa. De nieuwe serie heeft een andere opzet. Mak leidt nog steeds de afleveringen in met het bekende 'Waar waren we ook alweer gebleven?' Maar nu is er een voice-over door een inwoner van het land van dienst, in de eigen taal, en elke aflevering schudt je aannames over de bevolking een beetje op.

Nicole van der Steen is redacteur van Kleio.

Anders dan in de eerste serie betreft het hier geen gefilmd reisverslag vol historisch materiaal, gebaseerd op de eerder gepubliceerde boeken. Mak bleef thuis om aan zijn derde (serie 1 bestond uit twee delen) dikke *In Europa*-boek te schrijven, terwijl de cameraploeg van de VPRO in steeds een ander land de hedendaagse werkelijkheid belichtte en inwoners hun verhalen liet vertellen. Ook de gedachte achter deze serie is nieuw: elke aflevering begint met een zogenaamd sleutelmoment in de zeer recente geschiedenis. Dat sleutelmoment wordt door een ooggetuige uitgebreid van commentaar en een bijzonder perspectief voorzien. De nieuwe *punchline* luidt dan ook: 'Niets is moeilijker dan geschiedenis herkennen als je er middenin zit.'

Eigenlijk heeft dit project een wat sombere ondertoon. Het haakt aan bij het jaar 1999, waar de eerste serie vol optimisme eindigde: er was veel bereikt op het gebied van vrijheid, democratie en economische voorspoed. De Koude Oorlog was voorbij, totalitaire regimes waren gevallen en de Europese Unie groeide en bloeide. Kortom: een tijd van grote verwachtingen.

De Øresund-brug tussen Denemarken en Zweden wordt ook wel de 'liefdesbrug' genoemd. Foto: Nick-D.

Makkelijk praten

Twintig jaar later kan Mak niet anders dan constateren dat die niet zijn uitgekomen. Er is veel gebeurd: een bankencrisis, nieuwe oorlogen en annexaties, terroristische aanslagen, een vluchtelingenvraagstuk van ongekeerde omvang. Autoritaire regimes lijken de wind weer mee te hebben. De relatie tussen Rusland en de EU werd er niet beter op en Europese jongeren bleken te willen strijden voor een islamitische staat. 'En,' zegt Mak, 'het lijkt wel of niemand dat had zien aankomen. Alsof we allemaal hadden zitten slapen. Maar achteraf, met de kennis van nu, is het altijd makkelijk praten.'

De nieuwe serie draait om de gebeurtenissen die later kantelpunten bleken: de sleutelmomenten waarvan we achteraf kunnen zeggen dat die ons hadden kunnen waarschuwen. Zo, zegt Mak, zijn we eigenlijk bezig de geschiedenis op heterdaad te betrappen. Een vrolijke boel is het niet geworden. Dat blijkt ook al uit het wat beklemmende intro bij de afleveringen. Het optimisme van 1999 is omgeslagen in wijdverbreide onzekerheid en angst, in een sfeer waarin populisme kan gedijen

gebleven?

en de kloof tussen arm en rijk alleen maar dieper is geworden.

Twee afleveringen gaan over migratie: uit beide spreekt de omslag in de publieke opinie over vluchtelingen en asielzoekers. Waar die ooit met bloemen en applaus werden verwelkomd, worden nu de mensen die hen helpen met draconische straffen bedreigd door democratische, Europese regeringen. Twee kapiteins komen voor het voetlicht, die op zee migranten in nood oppikten (zeelieden die dat niet doen zijn strafbaar) en vervolgens om precies die reden werden vervolgd. Een van de geredde Afrikanen, die meteen werd teruggestuurd, geeft nu in zijn geboorteland Ghana gastlessen om jonge mensen ervan te weerhouden de oversteek te wagen.

Liefdesbrug

Het Zweedse Malmö is met de Deense hoofdstad Kopenhagen verbonden door een brug over de Sont, die The Love Bridge wordt genoemd. Denen die relaties kregen met migranten zijn noodgedwongen in Malmö gaan wonen en pendelen over de brug naar hun werk in Denemarken. Het wordt migranten namelijk bijzonder moeilijk gemaakt Deen te worden; een onbenullige overtreding kan de aanvraag voor het staatsburgerschap jaren vertragen. Soms krijgen ze botweg te horen dat ze Denemarken binnen een paar dagen moeten verlaten, ongeacht of ze een Deense partner hebben.

‘Zo, zegt Mak, zijn we eigenlijk bezig de geschiedenis op heterdaad te betrappen. Een vrolijke boel is het niet geworden’

In Zweden zijn de immigratiewetten vooralsnog soepeler. De Deens-Iraanse directeur van een reclamebureau veroorzaakte een heftige discussie met een kort filmpje, waarin hij zijn dochter en drie andere kinderen van immigranten vertelt dat ze niet Deens zijn. Het werd binnen een dag 1,4 miljoen keer bekeken. De nieuwjaarstoespraak van de Deense premier in januari 2000 was hier het sleutelmoment: het begin van snoeiharde anti-immigratiewetgeving.

De aflevering over de nasleep van de oorlog in Bosnië belicht de pijn en het zwijgen, die voor de huidige inwoners het samenleven mogelijk én moeilijk maken. Er is een op het eerste gezicht

In Europa – de geschiedenis op heterdaad betrapt (2019-2020)

Gebaseerd op: *Grote verwachtingen* van Geert Mak

Eindredactie: Roel van Broekhoven, Stefanie de Brouwer

Duur: twintig afleveringen van 42-45 minuten

Omroep: VPRO, in coproductie met Canvas

onbenullig, maar veelzeggend sleutelmoment gekozen: een man met een slijptol verwijderd in 2014 op de moslimbegraafplaats van Visegrad het met viltstift gekalkte woord ‘genocide’ van een oorlogsmonument, onder het toezien van de oproerpolitie. De graffiti herinnert het nationalistische stadsbestuur te veel aan de helft van de voormalige inwoners: moslims die gevlucht zijn – of vermoord. Een van de hoofdrolspelers is ‘de man met de schep’, die in de Servische stad Prijedor al meer dan twintig jaar letterlijk de omgeving afgraaft op zoek naar de lichamen van zijn vermoorde familieleden. De buurtbewoners weten waar ze begraven zijn, maar iedereen zwijgt. Een vrouw keert terug naar het hotel Vilina Vlas in Visegrad, waar ze nachtenlang door Servische militieleden werd verkracht. Maar er zijn lichtpuntjes: een groep jonge Serviërs wil het zwijgen doorbreken en een moslimveteraan ontdekt dat de door hem gedode Serviër nog leeft. Ze werden goede vrienden.

Onder het ijs

De wereldwijde klimaatverandering blijkt onontkoombaar in het verhaal van de vrouw die 75 jaar na hun overlijden eindelijk haar ouders kon begraven: ze werden in 2017 gevonden toen de gletsjer smolt waarin ze waren gevallen. Destijds lagen ze 50 meter diep onder het ijs. De zomer van 2003 was de warmste in 500 jaar. In Frankrijk veroorzaakten de dood van vele duizenden ouderen en een totaal onvoorbereide overheid een schandaal. ▶

Geert Mak met Poetinpop. Foto: Keke Keukelaar, VPRO.

Het Poolse nationalisme laaide op nadat president Obama van de VS sprak over 'het Poolse vernietigingskamp Auschwitz'. Op de foto barakken voor gevangenen in Auschwitz-Birkenau. Deze zijn gebouwd van materiaal van de huizen in omliggende dorpen. De Poolse bewoners waren daaruit weggejaagd om een grote lege zone rondom het kamp te creëren. Foto: Pawel Sawicki, Auschwitz-Birkenau State Museum.

Dit sleutelmoment markeerde de mondiale bewustwording van de opwarming van de aarde: die zette door en riep bijzondere acties in het leven. Een Britse zangeres begon een 'geboortestaking'; een Franse biologische boer kwam in een dodelijk conflict met de autoriteiten terecht, omdat hij niet aan Europese voorschriften voldeed.

Aan de bovenstaande thema's zijn de lespakketten voor scholen van *In Europe Schools* gekoppeld. De andere afleveringen zijn minstens even origineel en soms opzienbarend. Die over Rusland bijvoorbeeld: op 14 april 2001 wordt bij de onafhankelijke televisiezender NTV een inval gedaan, waarna al snel een einde komt aan het satirische poppenprogramma *Koekli*. Dit sleutelmoment luidde de leiderscultus rondom Vladimir Poetin in. De interviewers van de VPRO komen op het spoor van de verloren gewaande Poetinpap. De eigenaar, tevens maker van de pap, geeft hem zichtbaar opgelucht mee aan de Nederlanders. Het was al lastig om over de pap te praten zonder het over Poetin zelf te hebben. In datzelfde Rusland woont een cartoonist, die onder Poetin geen onderwerp meer kon vinden waarover hij nog mocht tekenen – en toen werd de hele krant opgeheven.

Aflevering 7 gaat over de worsteling van Polen met het eigen oorlogsverleden. Op 29 mei 2012 noemde president Obama in een toespraak Auschwitz een Pools vernietigingskamp. De Poolse verontwaardiging was groot: Auschwitz was een Duits kamp op bezet Pools grondgebied. Het werd hoog tijd dat er erkenning kwam voor het Poolse verzet tegen de nazi's en de Poolse militaire inspanningen om Europa te bevrijden. Meer dan deze vonk had het smeulende nationalisme niet nodig om op te laaien. Met instemming van de regering wordt de Poolse geschiedenis inmiddels opnieuw ingekleurd. De museumdirecteur die pleitte voor een evenwichtig beeld van de Poolse nationale geschiedenis werd ontslagen: de nieuwe directeur toont

vooral moed, strijd en overwinning. En de huidige inwoners van een stadje waar voor de Tweede Wereldoorlog vooral Joden woonden, blijken niet te porren voor een blik in dat verleden.

Originele thema's

Ook de overige thema's worden op een originele manier behandeld. In 1994 bleken vliegtuigkapers al van plan met een vliegtuig de Eiffeltoren op te blazen (aflevering 1). De inwoners van IJsland pikten het niet dat bankiers in 2008 zouden wegvloeden met hun wanbeleid, dat spaarders over de hele wereld dreigde te ruïneren (aflevering 3). Aflevering 8 laat een bijzondere kant van Portugal zien: hoe misplaatst was de sneer van Jeroen Dijsselbloem in het Europees Parlement (maart 2017) over drank en vrouwen? En na de toetreding van Bulgarije tot de Europese Unie moeten zowel de inwoners als de voormalige dansende beren erg wennen aan de plotselinge vrijheid (aflevering 10). Elke aflevering is op de website van *In Europa* te bekijken, als geheel of opgeknipt in de verschillende verhalen die aan elk thema verbonden zijn. Op deze manier kan de serie ook gemakkelijk in de les worden gebruikt. De toelichting bij elke aflevering is zo helder en overzichtelijk, dat leerlingen ook probleemloos zelf aan de slag kunnen, bijvoorbeeld met de extra kijk- en leestips bij de verhalen. ■

Achtergrond bij de serie

Op de website van de nieuwe serie staan achtergrondverhalen van alle hoofdpersonen, aangevuld met artikelen en video's over de thema's van de afleveringen: www.vpro.nl/programmas/in-europa.

Het boek bij de serie: Geert Mak, *Grote verwachtingen. In Europa 1999-2019* (Atlas Contact, 2019).

Uitwisselen en onderzoek doen met *In Europe Schools*

De VPRO nam het initiatief om lesmateriaal te ontwikkelen bij de tweede documentairereeks van Geert Maks *In Europa*. Hiervoor sloeg ze de handen ineen met EuroClio. Samen lanceerden ze het *In Europe Schools*-uitwisselingsproject. In de pilotfase, die in december 2019 van start is gegaan, werden ruim twintig Nederlandse scholen gekoppeld aan verschillende scholen in Europa – van Spanje tot Rusland.

De scholen gingen aan de slag met de education kits *Difficult History* en *Migration*, twee relevante thema's die aansluiten op de Europese geschiedenis van de 21e eeuw. De education kits zijn voorzien van docentenhandleidingen en opdrachten voor de leerlingen, zoals het beantwoorden van een onderzoeksvraag middels een zelfgemaakte korte documentaire. Zo bestaat de education kit *Migration* uit de onderzoeksvraag: 'With many different views, but with no internal borders, how should we deal with migration?'

Door middel van *character cards*, bestaande uit verschillende rollen, zoals *governments* of *coast guards*, worden de leerlingen uitgedaagd om het Europese migratievraagstuk vanuit allerlei perspectieven te bekijken. Leerlingen kiezen hierbij een *character card* en nemen de rol in van bijvoorbeeld overheden, vluchtelingen of ngo's en proberen vanuit die positie, gezamenlijk, een oplossing voor het vraagstuk te bedenken.

'Leerlingen nemen de rol in van bijvoorbeeld overheden, vluchtelingen of ngo's'

Bij de education kit *Difficult History* staat de volgende vraag centraal: 'How do we deal with a difficult past?', waarbij leerlingen bijvoorbeeld de oorlog in Joegoslavië kunnen bestuderen. Na het kiezen van een van de twee education kits, gingen de leerlingen, in groepjes of klassikaal, aan de slag met hun eigen onderzoek en het maken van een korte documentaire. Hierbij hebben de leerlingen gebruik kunnen maken van allerlei tutorials met uitleg en tips over zelfstandig onderzoek doen, het afnemen van interviews en het produceren en editen van de documentaire.

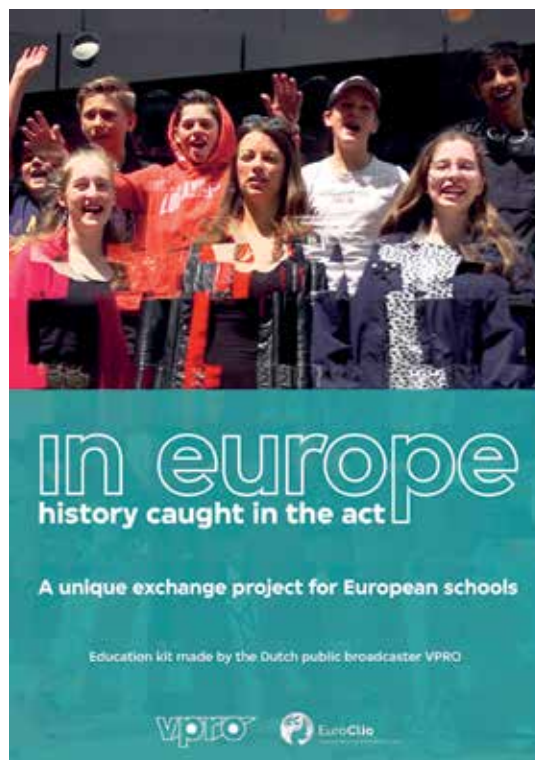
Verschillende perspectieven

De pilotfase is eind februari afgerond. De scholen hebben gedurende het project contact met elkaar gehouden en de documentaires met elkaar uitge-

wisseld. Leerlingen en docenten hebben op deze manier dus ook kunnen bekijken in hoeverre dezelfde onderwerpen en vragen op verschillende manieren en vanuit verschillende perspectieven beantwoord zijn. Het uitgangspunt van *In Europe Schools* is dan ook het bevorderen van multiperspectiviteit met betrekking tot het bestuderen en bespreken van de moderne Europese geschiedenis. Daarnaast heeft dit project als doel internationale samenwerkingen tussen scholen verder uit te breiden en een groter internationaal netwerk voor docenten en leerlingen op te bouwen. Bovendien draagt het bij aan de ontwikkeling van onderzoeksvaardigheden en mediawijsheid, middels de onderzoeksvragen en het maken van een eigen documentaire.

Hoewel de evaluatie van het project nog moet plaatsvinden, hebben verschillende docenten tijdens het project hun ervaringen kunnen delen. Zo heeft een Kroatische docent ervoor gekozen om ►

Eugenie Khatschatrian
is projectmanager bij
EuroClio.

Voorkant van een
education kit bij *In
Europa*.

de twee onderwerpen *Difficult History* en *Migration* samen te voegen en de leerlingen onderzoek te laten doen naar een stukje geschiedenis van de eigen school in de jaren negentig, toen sommige leerlingen en studenten zelf vluchtelingen waren in Slowakije. Hiervoor hebben de leerlingen gebruik kunnen maken van de schoolarchieven. Docenten en leerlingen van een Russische school kozen voor de module *Migration* en hebben daarbij onderzoek gedaan naar allerlei problematiek rondom het migratievraagstuk in Rusland zelf. Ook waren er scholen die gedurende het project voor uitdagingen kwamen te staan: Albanese scholen kampten met de gevolgen van de aardbeving in november 2019, maar zetten het project desondanks door en werkten aan het onderwerp *Migration*.

Vluchtelingen op de Middellandse Zee.
Beeld uit *In Europa*.

Momenteel stromen de documentaires binnen op het eigen YouTube-kanaal van *In Europe Schools* en binnenkort vindt de evaluatie plaats. Tegelijkertijd zijn de VPRO en EuroClio bezig met de voorbereidingen voor een nieuwe ronde, die naar verwachting in september 2020 van start zal gaan. Voor deze ronde wordt er hard gewerkt aan twee nieuwe education kits, namelijk *Climate Change* en *Gender Equality*. De module *Climate Change* draait om de vraag: 'With many different views and proposals, but no real public agreements, how should we deal with climate change?' Ook binnen deze module zullen leerlingen aan de slag gaan met *character cards* en het maken van een eigen documentaire. De education kit *Gender Equality* is op dezelfde manier samengesteld, waarbij de volgende vraag centraal staat: 'How should we deal with gender inequality?'

Naast deze twee nieuwe education kits, is er ook een nieuwe tutorial ontwikkeld: de *@Home Tutorial*. Deze tutorial geeft instructies en aanwijzingen voor het afnemen van interviews en doen van onderzoek wanneer leerlingen thuis zitten en niet naar school kunnen, zoals tijdens een lockdown. *In Europe Schools* is op deze manier te allen tijde uitvoerbaar. Op dit moment is de registratie voor de nieuwe ronde geopend. Geïnteresseerden kunnen een kijkje nemen op: www.vprobroadcast.com/ineuropeschools. ■

‘Ieder land zal deze thema’s anders bezien’

Odette Toeset, projectleider van *In Europe Schools* en regisseur bij VPRO vertelt over het lesmateriaal bij de nieuwe televisieserie *In Europa*. De pilotfase is net afgerond.

De eerste televisieserie *In Europa* (35 afleveringen, uitgezonden tussen 2007 en 2009) bood geschiedsdocenten een schat aan beeldmateriaal voor hun lessen over Europa in de twintigste eeuw. Vanwege dit succes werden bij de serie *In Europa – de geschiedenis op heterdaad betrapt*, op initiatief van de VPRO en in samenwerking met EuroClio, lespakketten gemaakt. Toen de scholen eind maart moesten sluiten, was de pilotfase vrijwel afgerond; deze wordt momenteel geëvalueerd met de deelnemende docenten en leerlingen. In september 2020 start het project officieel en kunnen meer scholen deelnemen. Odette Toeset, projectleider van *In Europe Schools* bij de VPRO, vertelt in een kort interview per mail over de ideeën achter de lespakketten en de samenwerking tussen Europese scholen.

Kunt u iets meer vertellen over de ideeën van de VPRO achter de samenwerking met EuroClio en met Europese scholen?

De VPRO wilde een interactief lespakket ontwikkelen op basis van de nieuwe serie *In Europa*, een lespakket dat zich breed in Europa zou kunnen verspreiden. Onze droom was om leerlingen in Nederland te laten samenwerken met scholen door heel Europa. EuroClio bleek de perfecte partner voor ons,

omdat ze een groot Europees netwerk van scholen en geschiedenisleraren hebben en bovendien ruime ervaring in het ontwikkelen van lesmateriaal.

In hoeverre houden de minidocumentaires van de leerlingen verband met de televisieserie *In Europa*?

De thema's van de vier lespakketten (*Difficult History*, *Migration*, *Climate Change* en *Gender Equality*) zijn gerelateerd aan vier van de twintig uitzendingen. Elk lespakket start met een clip uit de serie. Daarna bekijken we de thema's vanuit een breed historisch perspectief en komen we los van de serie.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Vluchtelingen op de
Middellandse Zee.
Beeld uit *In Europa*.

Was het de bedoeling dat de filmpjes op de afleveringen van de serie zouden lijken, of dat de leerlingen de thema's van de serie in hun filmpjes zouden verwerken?

Nee, het was niet de bedoeling dat de filmpjes van de leerlingen op de serie zouden lijken. Leerlingen worden gestimuleerd om de thema's in verband te brengen met hun directe leefomgeving. We proberen de leerlingen door middel van tutorials wel het een en ander te leren over documentaires maken; vooral over onafhankelijke journalistiek en het belang van kritische vragen stellen.

Ik zie dat leerlingen de tips uit de tutorials niet allemaal even goed hebben gebruikt, al zijn sommige filmpjes heel professioneel. Vindt u dat het resultaat tot nu toe over het algemeen voldoet aan de verwachtingen van de VPRO?

Niets is zo uiteenlopend als een groep leerlingen in een schoolklas. De filmpjes zijn een afspiegeling van die diversiteit. De een is goed in films maken en de ander in wiskunde. Er is een aantal heel mooie en creatieve films gemaakt in deze pilotfase. Want we zijn officieel nog niet begonnen. De grote uitrol van ons project is in september 2020.

Daarom kunnen scholen zich nu aanmelden en is het mogelijk om het hele najaar te starten.

Welke selectiecriteria hanteert de VPRO om filmpjes op het YouTube-kanaal te zetten? Zijn die vooral inhoudelijk of gaat het vooral over de vorm?

Alle scholen die mee gaan doen, komen in de playlist te staan. We selecteren niet. De playlist werkt als een grote bibliotheek waarin je kunt zoeken op je school, op land of op thema en uiteraard op titel. Er staan nu zo'n vijftig films op vanuit de pilotfase. Corona heeft ons in deze fase wel in de weg gezeten. Maar gelukkig is een aantal scholen alsnog begonnen met de afronding van hun films. We hebben een extra tutorial gemaakt die de studenten tips geeft hoe je in tijden van een lockdown toch een documentaire kunt maken zonder je huis te verlaten. Ook zijn er scholen die besloten hebben het project door te schuiven naar het najaar.

Kunt u duidelijke verschillen benoemen tussen de filmpjes in bijvoorbeeld kwaliteit, diepgang of thema's?

Ik word zelf heel blij van de films waar scholieren hun best hebben gedaan om veel extra achtergrondmateriaal

te vinden, waarin ze mooie beelden hebben gedraaid buiten het interview om en ze echt hebben geprobeerd hun verhaal te verfraaien en te verdiepen. Het is geen wedstrijd, dus ik ga geen scholen of filmpjes apart benoemen.

Gaan buitenlandse scholieren anders om met de thema's 'moeilijke geschiedenis' en 'migratie'? Ziet u invloeden uit de landen van herkomst terug in de filmpjes?

Ja, dat is het geweldige van dit project. Ieder land zal deze thema's verschillend bezien en de recente geschiedenis van een land of een regio zal zeker een rol spelen in de uitkomst van de filmpjes. Maar ook de rol van de docent is hier cruciaal. Wij kunnen in tutorials aangeven dat het belangrijk is om aan hoor en wederhoor te doen of je bronnen goed te checken op 'fake news', maar het is de docent die hierin echt het verschil kan maken. Hij kan studenten stimuleren het beste uit zichzelf en het thema te halen. En dat zie je ook terug in een aantal van de filmpjes. ■

Zoek op YouTube naar het *In Europe Schools*-kanaal voor de filmpjes van de pilotfase.

‘Het was meer werk, maar wel veel leuker!’

Ervaring met In Europe Schools

Docent geschiedenis Marian Heesen werkte mee aan het ontwikkelen van het lesmateriaal bij *In Europe Schools* en deed met haar vwo 4-klas mee aan de pilotfase van het project. Omdat juist zij op deze manier kon beoordelen of de doelstellingen in de praktijk gehaald werden, vroeg *Kleio* nog vóór de uitkomsten van de evaluatie naar haar ervaringen.

Nicole van der Steen
is redacteur van *Kleio*.

De leerlingen werken in groepjes aan het project, met behulp van de education kits en de tutorials op het YouTube-kanaal van de VPRO. Misschien zijn leerlingen in vwo 5 zelfredzaam genoeg om op deze manier hun onderzoek te doen en dat met een minidocumentaire op voldoende niveau af te ronden. Voor vwo 4 is dit nog niet zo vanzelfsprekend. Marian heeft ervaren dat voor een goed verloop van de verschillende fases van het project begeleiding door een docent eigenlijk onmisbaar is.

Haar klas (van het Lyceum Sancta Maria in Haarlem) maakte documentaires over onderwerpen die in de eigen omgeving te onderzoeken waren, zoals ook in de bedoeling lag van de VPRO en EuroClio. De thema's *Difficult History* en *Migration* zijn bij uitstek geschikt voor bijvoorbeeld interviews met buurtgenoten of familieleden. Haar leerlingen werkten aan het thema *Difficult History* en kwamen al snel uit bij onderwerpen als het Nederlandse slavernijverleden of de Nederlandse aanwezigheid in Srebrenica. Nu bleek het voor vijftien- en zestienjarige wel lastiger om

goede interviews voor te bereiden en af te nemen dan de VPRO had voorzien, ondanks de heldere tutorials. Er was niet altijd iemand in hun eigen omgeving beschikbaar en door het land reizen, een onbekende mailen of bellen en er op bezoek gaan is voor deze leeftijdsgroep niet altijd gemakkelijk.

Moffenmeiden

De filmpjes die uiteindelijk werden geproduceerd zijn behoorlijk divers; sommige zijn heel professioneel. Op YouTube is bijvoorbeeld een boeiende minidocumentaire over 'moffenmeiden' te zien, met prachtige beelden van de mensenmassa's op straat na de bevrijding, waar de stem van een geïnterviewde dochter van een 'moffenmeid' doorheen klinkt.

Een onvoorzien probleem trad op bij het publiceren op het YouTube-kanaal van *In Europe Schools*: de groepjes hebben vaak foto's en filmfragmenten gebruikt die ze op internet vonden, zonder rekening te houden met de rechten op het beeldmateriaal.

Hiernaast en rechtsboven: Beeld uit *In Europe Schools*, aflevering *Difficult History*.

De school van Marian was gekoppeld aan scholen in Estland en Kroatië. Aan de samenwerking met de school in Estland kwam helaas snel een einde. De docent had het te druk gehad met de curriculumherziening en kwam er niet toe om het project uit te voeren in zijn klas. De samenwerking met Kroatië leek in eerste instantie soepeler te verlopen. Hier staken echter de maatregelen rond het coronavirus een spaak in het wiel: toen de scholen sloten, hadden de Kroatische leerlingen maar één film geleverd. Deze film is voor niet-Kroatische kijkers lastig te volgen. Hij gaat over de geschiedenis van de school zelf en is eigenlijk te specifiek – maar dat vinden ze in Kroatië wellicht ook van onze filmpjes. De uitwisseling tussen leerlingen is als gevolg van de lockdown niet tot stand gekomen.

Marian heeft het project goed naast het reguliere programma kunnen uitvoeren; het stond in het PTA als een praktische opdracht ingepland. Er zijn drie hele lessen vrijgemaakt voor de inleiding en het op gang brengen van de groepjes, daarna zijn enkele weken lang van elke geschiedenisles de laatste vijftien minuten gereserveerd om eraan te werken en vragen te stellen. Voordat de scholen moesten sluiten, waren alle filmpjes af en ingeleverd, wat helaas niet op elke school (ook elders in Europa) gelukt is.

Het grootste deel van de filmpjes was in elk geval inhoudelijk goed op niveau: de vorm kon nogal verschillen, maar daarvoor waren ook geen harde criteria opgesteld. Wel voor de inhoud, met een *assessment grid*. Bepaalde aspecten van het maken van een film, zoals het regelen van de rechten en de ondertiteling in het Engels, waren voor sommige leerlingen lastig. De doelstellingen – onderzoek doen, de hoofdvraag beantwoorden, omgaan met verschillende perspectieven, samenwerken in groepjes van vier tot vijf personen – zijn in de meeste gevallen prima gehaald.

Omdat het een Europees uitwisselingsproject betreft, is de voertaal van het project Engels. Dat geldt voor het lesmateriaal op de website van de VPRO en voor de gesproken tekst van de documentaires. Hiermee hadden de leerlingen van vwo 4 geen moeite. Soms moest er een Engelse vertaling gemaakt worden bij interviews, dat was voor sommigen lastiger. Niet zozeer vanwege het Engels, maar door de technische eisen aan het maken van ondertitels. Bij het werken aan de documentaire hadden de leerlingen veel aan de *assessment grid* bij de opdracht, waarin de criteria staan waaraan de film moet voldoen. Op Marians vraag wat haar leerlingen van het werken aan deze opdracht vonden, was het antwoord: 'Het was meer werk, maar wel veel leuker.' ■

De vwo 4-klas van Marian Heesen.

Twee nieuwe thema's

Op dit moment worden er nog twee thema's bij het vervolg van de documentaireserie *In Europa* uitgewerkt: *Climate Change* en *Gender Equality*.

Al het materiaal is te vinden op:

www.vprobroadcast.com/titles/in-europe-schools.

De miraculeuze omwenteling in 328 dagen

Van val van de Muur tot Duitse eenheid

'Er zijn decennia waarin niets gebeurt en er zijn weken waarin decennia gebeuren.' Deze bekende uitspraak, toegeschreven aan Lenin, heeft betrekking op de Oktoberrevolutie van 1917. Maar hij geldt net zo goed voor de maanden vlak voor en na de val van de Muur. Ooggetuigen hadden in 1989 en 1990 voortdurend het idee door de gebeurtenissen te worden ingehaald. Hoe de plotselinge implosie van DDR leidde tot de snelle Duitse eenwording.

Hanco Jürgens is historicus en wetenschappelijk medewerker van het Duitsland Instituut Amsterdam.

De vreedzame revolutie begon op 9 oktober 1989, toen bij de wekelijkse maandagdemonstratie in Leipzig zoveel mensen aanwezig waren (70.000) dat *Volkspolizei* en *Staatssicherheitsdienst* (Stasi) geen geweld meer durfden te gebruiken, zich terugtrokken en de straat vrijgaven. De revolutie duurde voort tot 18 maart 1990, toen de eerste en tevens laatste vrije verkiezingen in de DDR werden gehouden. In deze periode lag het initiatief steeds opnieuw bij de bevolking van de DDR. De maandagdemonstraties in Leipzig hielden voortdurend een grote aantrekkingskracht. Nog in januari 1990 liepen er iedere maandag meer dan 100.000 mensen mee. Het is interessant om te zien hoe de stemming tijdens deze demonstraties omsloeg. Op 9 oktober werd nog vooral gedemonstreerd voor meer vrijheden in de DDR zelf. Onder de demonstranten bevonden zich zeker ook velen die naar het Westen wilden vluchten, maar zij zetten niet de toon. In december, toen de Muur al gevallen was,

'Sprekers die pleitten voor veranderingen in de DDR, in plaats van een snelle Duitse vereniging, werden steeds vaker uitgefloten'

maakte de leuze 'Wir sind das Volk' in toenemende mate plaats voor 'Wir sind *ein* Volk', gericht op de eenheid met de West-Duitsers. Sprekers van de burgerrechtenbewegingen die pleitten voor verandering in de DDR, in plaats van een snelle Duitse vereniging, werden steeds vaker uitgefloten, soms zelfs in elkaar geslagen. Opvallend was ook dat er vaker rechts-radicalen uit West-Duitsland deelnamen, in de hoop Oost-Duitse zieltjes te winnen. Vanaf februari 1990 stonden de maandagdemonstraties in het teken van de Volkskammer-verkiezingen. Toen die eenmaal achter de rug waren, hielden ze op.

Een vergelijkbare ontwikkeling was ook in andere steden zichtbaar. Nog op de grootste demonstratie

in Oost-Berlijn, op 4 november 1989, spraken vertegenwoordigers van de burgerrechtenbeweging zich uit voor afschaffing van artikel 1 van de DDR-grondwet, waarin de leidende rol van de communistische partij SED was vastgelegd. Op een van de spandoeken stond treffend: 'Die Karre steckt zu tief im Dreck. Die alten Kutscher müssen weg.' Het perspectief van de Duitse eenheid lag op dat moment nog ver buiten het voorstellingsvermogen van velen. Vandaar ook dat zoveel Oost-Duitsers de DDR wilden ontvluchten. Maar in de weken na de val van de Muur, verschoof het handelingsperspectief van de revolutie. De leiding van de DDR reageerde voortdurend te laat op de ontwikkelingen. En maatregelen die ze nam om de bevolking ter wille te zijn, pakten verkeerd uit. Het meest legendarische voorbeeld hiervan is de aankondiging door politbureaulid Günter Schabowski van een nieuwe reisregeling voor DDR-burgers om West-Duitsland te bezoeken. Op de vraag wanneer deze maatregel zou ingaan improviseerde hij: 'Ab sofort.' Nog diezelfde avond van 9 november 1989 viel de Muur.

Luxe producten

Ook daarna bladderde het imago van de partij verder af. Veel opzien baarde bijvoorbeeld een uitzending op 23 november van het jeugdprogramma *ELF-99* waarin verslag werd gedaan van

De persconferentie van Günter Schabowski op 9 november 1989 over de nieuwe reisregeling, die de val van de Muur inluidde. Beeld: Bundesarchiv.

een bezoek aan Wandlitz, het omheinde dorp van partijbonzen die woonden in een bos ten noorden van Berlijn. Onder de titel *Einzug ins Paradies* brachten ze het leven in deze 'gated community' in beeld. Onderweg kwamen de reporters oud-politbureaulid Kurt Hager tegen, een hardliner in de partij die zich voordeed als slachtoffer, die door omstandigheden was veroordeeld om in het zoveelste interneringskamp te wonen. De redactie schakelde direct daarna over naar de dorpswinkel waar partijleden hun luxe westerse merkproducten kochten. Het effect voor de DDR-elite was desastreus.

Op 3 december 1989 implodeerde de partij definitief. Op deze dag werd niet alleen een aantal belangrijke partijleden geschorst, waaronder oud-secretaris-generaal Erich Honecker en minister van Staatsveiligheid Erich Mielke, maar traden ook het politbureau en het voltallige centraal comité af. Daarmee kwam er een einde aan de lange geschiedenis van dominantie van de SED, die net iets meer dan veertig jaar had geduurd. Half december hernoemde de partij zich SED-PDS, om vanaf 4 februari 1990 als *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS) verder te gaan.

Ondertussen zorgden ook de onthullingen over de enorme greep die de Stasi op de DDR-samenleving had gehad voor veel ophef. Stasi-officieren bleken drukdoende bewijsmateriaal te vernietigen.

Toen dit bekend werd, bestormden burgers op 15 januari 1990 het Stasi-hoofdkwartier in Berlijn, om de geheime dossiers voor verwerking en rechtspraak te bewaren.

De DDR-regering, nu onder leiding van de voormalige SED-districtssecretaris van Dresden Hans Modrow, riep op 7 december 1989 een ronde tafel in het leven, die naar het Poolse en Hongaarse voorbeeld met alle geledingen uit de samenleving, inclusief kerk en burgerrechtenbeweging, over de toekomst van de DDR zou spreken. In vele bijeenkomsten werd er door intellectuelen en oppositie gewerkt aan een nieuwe grondwet voor de DDR. Maar toen de ronde tafel de ontwerpgrondwet in april 1990 presenteerde, was deze al ingehaald door de gebeurtenissen.

Want bij de eerste vrije verkiezingen in de DDR op 18 maart 1990 behaalde de *Allianz für Deutschland*, bestaande uit drie Oost-Duitse partijen die samenwerkten met de West-Duitse CDU/CSU, tot veler verrassing bijna de absolute meerderheid. Dit was des te opmerkelijker omdat het er in december nog naar uitzag dat de sociaaldemocraten de verkiezingen glansrijk zouden winnen. Oskar Lafontaine, partijleider van de (West-Duitse) SPD, leek aan de kant te staan van de bewoners van de DDR. Maar toen hij zich fel kantte tegen een te snelle hereniging kreeg hij de DDR-burgers niet mee. Waar de DDR-bevolking eerst de SED als

Een van de beroemde Montagsdemonstraties, op 19 oktober 1989 in Leipzig. Beeld: Bundesarchiv.

Wandschildering in
Leipzig, als herinnering
aan de demonstraties.
Foto: Frank Vincentz.

een baksteen had laten vallen, koos ze nu massaal voor directe aansluiting bij de Bondsrepubliek. Het was een tweede omwenteling in korte tijd. Vanaf nu lag het initiatief niet meer bij de DDR-bevolking, maar bij de regering van de Bondsrepubliek, in het bijzonder bij Helmut Kohl die met alle belanghebbenden onderhandelde over de Duitse eenheid. Het was de bevolking van de DDR zelf die koos voor opheffing van de eigen staat.

Politiek instinct

Bondskanselier Kohl stond er tot dan toe niet om bekend snel en efficiënt te reageren op nieuwe uitdagingen, en al helemaal niet als het ging om eisen van demonstranten op straat. Maar de wijze waarop hij de historische kans rook om tot een snelle Duitse eenheid te komen, getuigt van een politiek instinct dat weinigen gegeven was. Als

‘Bondskanselier Kohl, die er niet om bekend stond snel en efficiënt te reageren op nieuwe uitdagingen, rook de historische kans’

‘politieke zoon’ van Adenauer had Kohl het idee van de Duitse eenheid nooit losgelaten. Juist daardoor kon hij na de plotselinge val van de Muur zo snel reageren met zijn tienpuntenplan van 28 november 1989, waarin hij zich bereid verklaarde een verdragsgemeenschap met de DDR aan te gaan en pleitte voor ‘confederale structuren’ om het einddoel van een Duitse eenheid op de agenda te zetten. Dit alles moest worden ingebed in een sterkere Europese Gemeenschap die ook toenadering zocht tot Oost-Europese landen. Kohl

was niet heel concreet en kon ook geen tijdsplan geven, maar het was vanaf dat moment voor iedereen duidelijk waar hij op aanstuurde. Zijn Europese collega-regeringsleiders reageerden als door een wesp gestoken. Op de Europese top in Straatsburg op 8 en 9 december 1989 zei de Britse *prime minister* Margaret Thatcher in de wandelgangen: ‘We have beaten the Germans twice and now they’re back.’ Deze top is bekend geworden als een van de meest ijzige toppen in de geschiedenis van de EU. Opmerkelijk, want de regeringsleiders besloten juist daar om per 1 januari 1999 de Europese munt in te voeren. De Franse president Mitterrand hoopte toen nog dat de Europese integratie vooraf zou gaan aan de Duitse. Niemand hield het voor mogelijk dat de eenheid zich zo snel zou voltrekken, ook Kohl niet. Voor Kohl persoonlijk was kort daarop een bezoek aan het Oost-Duitse Dresden van groot belang, waar hij op 19 december een toespraak hield, die door het massaal toegestroomde publiek steeds werd onderbroken met de leus ‘Deutschland, einig Vaterland!’ Naar eigen zeggen begreep Kohl nu dat hij dit moment in de geschiedenis moest aangrijpen om een snelle eenwording te bereiken.

De grondwet van de Bondsrepubliek bood daartoe twee mogelijkheden: of een snelle toetreding van ‘andere delen van Duitsland’ (artikel 23), of een geheel nieuwe grondwet, die door het Duitse volk zelf moest worden aangenomen (artikel 146). Kohl, pragmaticus, ging voor de snelle optie, ook gezien de wankelende positie van Michail Gorbatsjov in Moskou, met wie hij, zo wist hij uit eerdere ontmoetingen, goed zaken kon doen. Vanaf dit moment schaakte de kanselier op

meerdere borden tegelijk. Op 2 februari 1990 reisde minister van Buitenlandse Zaken Genscher naar Washington DC waar werd overeengekomen om te gaan onderhandelen tussen de Bondsrepubliek, de DDR en de vier geallieerde machten over de toekomst van Duitsland (de 'Twee-plus-Vier'-onderhandelingen). Gorbatsjov had het meeste te verliezen. Op 10 februari, tijdens een bezoek van Kohl aan Moskou, gaf hij te kennen het Duitse zelfbeschikkingsrecht te respecteren. De vraag of het verenigde Duitsland lid kon blijven van de NAVO werd eind mei beantwoord. Gorbatsjov zei tot verrassing van velen dat hij de keuze van de Duitsers voor dan wel het lidmaatschap van de NAVO, dan wel het Warschaupact zou accepteren. In juli, tijdens een bezoek van Kohl aan de Kaukasus, werd ook de vraag opgelost wie de salarissen en repatriëring van 370.000 Russische militairen in de DDR zou betalen: Duitsland. Kohls gulle chequeboekdiplomatie werkte vooral omdat Gorbatsjov met de rug tegen de muur stond. De onderhandelingen met de DDR konden pas beginnen nadat op 12 april de nieuwe, democratisch gekozen en dus legitieme regering was geïnstalleerd, onder leiding van Lothar de Maizière van de Oost-Duitse CDU. Als eerste werd gesproken over een monetaire unie tussen de Bondsrepubliek en de DDR, die al op 1 juli zijn beslag kreeg. Want de angst dat Oost-Duitsers massaal naar West-Duitsland zouden trekken bleef gegrond. 'Kommt die DM bleiben wir, kommt sie nicht geh'n wir zu ihr,' stond op een spandoek tijdens de maandagdemo van 2 februari in Leipzig. Tegen de zin van de Bundesbank besloot de regering Kohl om een voordelige wisselkoers door te voeren, zodat de bewoners van de DDR ook wat te besteden hadden. Kohl gaf de DDR-burgers dus wat ze wilden hebben, namelijk een snelle eenwording, snel West-Duits geld en een vertrouwenwekkend toekomstbeeld van 'bloeiende landschappen'. Maar daarmee werden tegelijk de kiemen voor latere frustraties gezaaid. Het Twee-plus-Vierverdrag werd afgesloten op 12 september en op 28 augustus werd het Eenwordingsverdrag tussen de Bondsrepubliek en de DDR gesloten. Hierin was vastgesteld dat de eenheid op 3 oktober zou plaatsvinden. De vreedzame revolutie was in een tijdspanne van 328 dagen omgebogen tot de Duitse eenheid. Velen, niet in de laatste plaats de Oost- en West-Duitse intellectuelen, hadden het nakijken.

Culturele herinnering

In de debatten over de huidige spanningen in de Duitse samenleving wordt vaak gewezen naar wat er misging in de periode vlak na de val van de Muur. Het naïeve optimisme van toen zou plaatsgemaakt hebben voor de rauwe werkelijkheid van nu. In dit narratief zien we de beelden van dansende mensen op de Muur met de Brandenburger Tor op de achtergrond, we horen Helmut Kohl

praten over bloeiende landschappen en we lezen over de onmogelijke opdracht die de Treuhand kreeg om Oost-Duitse staatsbedrijven met winst te verkopen. Toch is het de vraag of deze iconische beelden recht doen aan het grote gevoel van onzekerheid dat veel bewoners van de DDR hadden. Voor veel Oost-Duitsers was het feestgedruis op de Muur ver weg.

Vaak ook lezen we dat de DDR simpelweg is overgenomen door de Bondsrepubliek. Achteraf gezien kun je je inderdaad afvragen waarom er geen enkele symbolische verandering in de Duitse grondwet is aangebracht, die Oost-Duitsers het gevoel kon geven dat zij daadwerkelijk aankwamen in de Bondsrepubliek. De enige verandering in het Eenwordingsverdrag die voor West-Duitsers van betekenis was, was de keuze voor Berlijn als hoofdstad van het nieuwe Duitsland. Pas toen de Bondsdag op 20 juni 1991 besloot om parlement en regering grotendeels te verhuizen naar Berlijn was duidelijk dat de Bondsrepubliek zelf meer in het midden van Europa kwam te liggen. Voor veel West-Duitsers die zich hadden geïdentificeerd met de 'Bonner Republiek' was dit een hard gelag. Voor veel Oost-Duitsers gold dat de hoge verwachtingen van de snelle eenwording niet konden worden waargemaakt. De uiterlijk succesvolle oppoetsbeurt en herinrichting van Oost-Duitsland ging gepaard met enorme afbraak van economische, sociale en culturele capaciteiten uit DDR-tijden, wat tot werkloosheid en verlies aan vertrouwen leidde. Veel Oost-Duitsers wilden wel de Duitse eenheid, maar hielden het gevoel dat het niet de hunne is geworden. ■

Stoet van Trabantjes streekt de grens over bij checkpoint Helmstedt, november 1989. Foto: Günter Mach, Helmstedt.

Verder lezen

Frits Boterman, *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland, 1800-heden* (Amsterdam 2013).

Hanco Jürgens en Ton Nijhuis (red.), *De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in een Europees perspectief* (Amsterdam 2016).

Ilko-Sascha Kowalczyk, *Die Übernahme. Wie Ost-Deutschland Teil der Bundesrepublik wurde* (München 2019).

Jan Wenzel (red.), *Das Jahr 1990 freilegen* (Leipzig 2019).

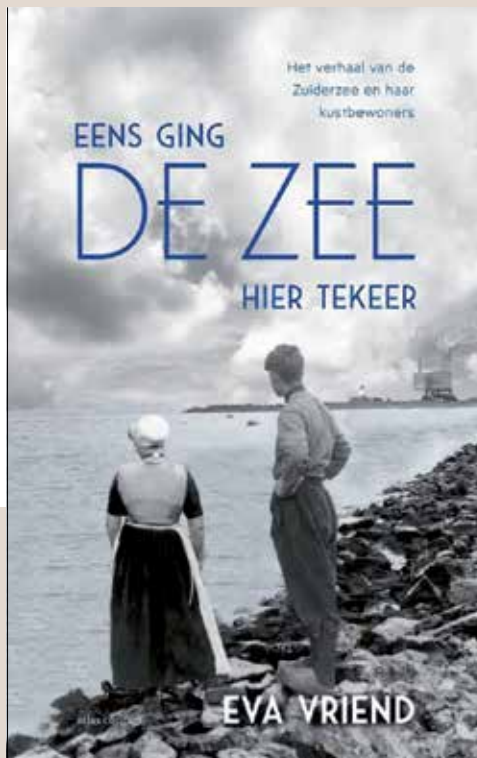
Zoet water dat levens veranderde

Eens ging de zee hier tekeer. Het verhaal van de Zuiderzee en haar kustbewoners. *Eva Vriend* (Atlas Contact, Amsterdam/Antwerpen 2020), 360 blz., € 24,99

Op 28 mei 1932 werd het laatste gat van de Afsluitdijk gedicht. De Zuiderzee was niet meer, het IJsselmeer was geboren. Zout water werd, langzaam maar zeker, zoet water. En de bewoners van de omliggende dorpen? Met hen was amper rekening gehouden, maar de bewoners lieten zich niet ontmoedigen.

Als één ding kenmerkend is voor deze kustbewoners, dan is het veerkracht. Journalist en historicus Eva Vriend heeft zich met *Eens ging de zee hier tekeer* beziggehouden met een onderwerp dat haar zeer na aan het hart ligt. Ze groeide op in de Noord-oostpolder en vroeg zich altijd af wat de inpoldering betekende voor de duizenden families die van de Zuiderzee leefden. Wat waren de gevolgen voor hen op de langere termijn? Samen met het Zuiderzeemuseum, met wie vertelcafés werden georganiseerd en dat het onderzoek deels financierde, zocht Vriend dit uit. Aan de hand van de familieverhalen van Cees Hopman (Spakenburg), Jurrie van den Berg (Urk), Cees van Eekelen (Wieringen) en Kees Kwakman (Volendam) doet ze het verhaal uit de doeken. Een fascinerend verhaal, met een groot nadeel: de hoeveelheid personages die gevolgd worden, lopen in de tientallen, de dwarsverbanden zijn veelvuldig. Daardoor is het nodig om geconcentreerd te lezen.

Eigenlijk zou *Eens ging de zee hier tekeer* naar vis moeten ruiken, want het boek ademt vis en het visserijbedrijf. Een bedrijfstak met pieken en

dalen. Onzekerheid die een gevoel van verslaving creëert. Waar vrije jongens worden ingeperkt door de mensen aan de wal (en waar niet werd geschroomd om over de randen van de wet te gaan). Een conservatieve, egalitaire maatschappij met communicatie op de man af, en een sterke dorpsband. Het dorp met vrijwilligersbaantjes waar je niet onderuit kunt en waar het lijntje tussen naar elkaar omkijken en bemoeizucht soms dun is.

Wanneer iets niet lukt, werk je twee keer zo hard. Werkweken van tachtig uur zijn dan niet vreemd, maar daartegenover staat dat het goed verdient. Goed verdienen en goed uitgeven, want je moet het mooiste van het mooiste hebben. Het liefst mooier dan de burens. Competitief dus ook; zodra jij goede visgronden hebt gevonden, gaat de transponder uit, zodat je locatie niet zichtbaar is. 'Een visserman moet een zekere drift in zich hebben, bonkig en fanatiek zijn,' aldus Cees van Eekelen. Eva Vriend legt dit alles uit aan de hand van persoonlijke verhalen. Naast de visserij komen het geloof, het toerisme, de nieuwjaarsbrand in café De Hemel, installatiebedrijf Heinen & Hopman, het voetbal, markt- bakkerij 't Stoepje, et cetera voorbij.

Gemeenschapszin plus ondernemingslust blijkt te resulteren in een veerkrachtige regio. De voltooiing van de dijk rond zuidelijk Flevoland vierde de VARA met een speciale radio-uitzending *Het is volbracht*. Willy van Hemert componeerde *De Zuiderzeeballade*:

'Eens ging de zee hier tekeer, maar die tijd komt nooit weer, Zuiderzee heet nu IJsselmeer. Een tractor gaat er nou greppels graven, 'k zie tot de horizon, geen schepen meer.'

Ger Jan Onrust

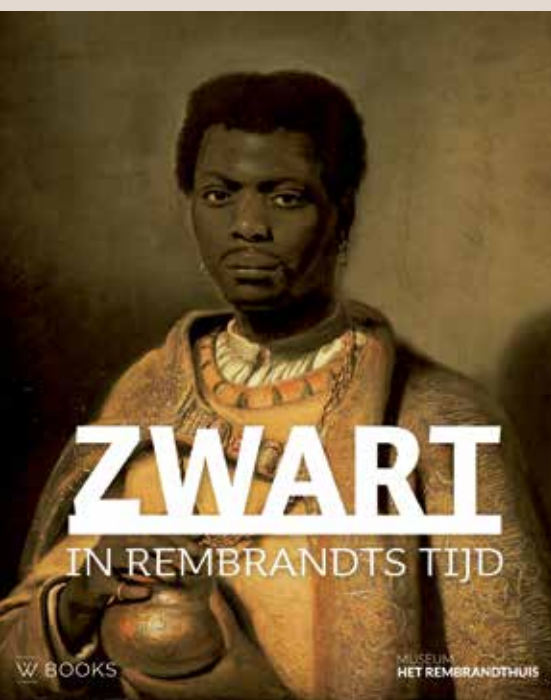
Levensrecht of karikatuur

Zwart in Rembrandts tijd. *Elmer Kolfin, Epco Runia (red.)* (WBooks/Museum Het Rembrandthuis, Zwolle/ Amsterdam 2020), 136 blz., € 24,95

Het *British Museum* in Londen bezit een bruin, wit en geel gevatte tekening van twee trommelaars te paard. Rembrandt tekende en schilderde de twee Afrikaanse mannen omstreeks 1638. Met snelle, rake bewegingen heeft hij ze op papier gezet. Maar wie zijn deze mannen? Wanneer trokken zij voorbij Rembrandts oog? Waar dachten Amsterdammers aan bij het zien van twee zwarte mannen te paard? Het stereotiepe beeld van de zwarte man in de zeventiende tot en met de negentiende eeuw is dat van een slaafgemaakte. Het gaat dan meestal om een geromantiseerde voorstelling (behalve bij abolitionisten) van tevreden en gezonde personen in een pastoraal landschap. Of om een dienende persoon met volle lippen, grote witte tanden, een brede neus, oorbellen en een rond voorhoofd. Tot 1660 blijkt deze weergave anders te

zijn: een levensecht beeld van zwarte mensen, afgebeeld als individuen. Pas vanaf 1660 werd in schilderijen, prenten en kunstnijverheid zwart dienstbaar aan wit. Het beroemde schilderij van Rembrandt van twee Afrikaanse mannen (1661), in het bezit van het Mauritshuis, is zowel het hoogtepunt als het eindpunt van de realistische periode.

Rond 1630 ontstond er in de omgeving van de Amsterdamse Jodenbreestraat een zwarte gemeenschap. Juist in die tijd woonde Rembrandt in deze buurt. Al vanaf het einde van de zestiende eeuw waren er enkele zwarte Amsterdammers, mogelijk meegekomen met Sefardische Joden uit Spanje en Portugal. Hoewel zij waarschijnlijk een achtergrond in slavernij hadden, waren zij vrij. Historicus Mark Ponte bestudeerde de Amsterdamse trouw- en doopregisters en vond omstreeks 1630 deze kleine gemeenschap rond zwarte vrouwelijke sleutelfiguren (niet terug te zien op afbeeldingen, want dat waren meestal jongens en mannen). Ponte kon enkele tientallen personen identificeren en deed zelfs een suggestie wie de twee mannen zijn op het schilderij van Rembrandt: de broers Bastiaan en Manuel Fernando. Toen Pieter de Marees in 1602 een verslag publiceerde van zijn handelsreis naar de Afrikaanse westkust,

gaf hij de waargenomen realiteit weer. Verschillende groepen Afrikanen werden met een eigen cultuur, traditie en gebruiken beschreven. Dat beeld kantelde na de verovering van de kolonie in Brazilië (1630) en het slavendepot Elmina (1637). De zwarte huidskleur werd een argument voor slavernij. Hierbij werd verwezen naar de Bijbelse Cham, de zoon die zijn vader Noah belachelijk had gemaakt, waarna hij en zijn nageslacht vervloekt werden.

Rembrandt schilderde 'naar de natuur'. Hij bestudeerde bijvoorbeeld Joodse modellen, zodat hij Bijbelse figuren realistischer kon weergeven.

'Rond 1630 ontstond er in de Amsterdamse buurt waar Rembrandt woonde een zwarte gemeenschap'

Dat gold waarschijnlijk ook voor zwarte personen die hij in Bijbelse voorstellingen afbeeldde. Van hem zijn enkele voorstudies van zwarte personen bekend. Hiermee zette hij een (kleine) trend; leerling Govert Flinck schilderde aan het eind van de jaren 1630 het ingetogen schilderij *Jonge zwarte boogschutter*. Ook deze jongen zal er echt zo hebben uitgezien. Kwamen zwarte personen voor in Bijbelse taferelen, dan werden zij regelmatig als bediende afgebeeld. De zwarte knechten – tientallen malen afgebeeld – staan, regelmatig in exotische dracht, op de achtergrond om de status van de hoofdfiguur te benadrukken. Ook in historiestukken kwamen zwarte personen regelmatig voor. In maar liefst 23 van de 65 van Jan Steen bekende historiestukken zijn Afrikaanse personen geschilderd. *Zwart in Rembrandts tijd* bestaat uit vier krachtige achtergrondverhalen en negen korte themateksten. Natuurlijk wordt het boek gedragen door de illustraties. Die zijn echt een lust voor het oog. Daar staan Gerrit Dou, Pieter Lastman, Peter Paul Rubens en natuurlijk Rembrandt zelf wel borg voor.

Ger Jan Onrust

Ontkomen aan het vuurpeloton

De muren vielen om. Henriette Roosenburg (Cossee, Amsterdam 2020), 320 blz., €22,99

Driemaal de doodstraf krijgen en toch de oorlog overleven. Het overkwam verzetsvrouw Henriette Roosenburg. Op 6 mei 1945 bevrijdden de Russen haar uit de gevangenis in Waldheim, Zuidoost-Duitsland. Ze behoorde tot de groep *Nacht und Nebel*-gevangenen (NN) die hun executie afwachtten. Om onbekende redenen is die nooit uitgevoerd, ook niet nadat Himmler op het laatst nog het bevel daartoe had gegeven. Aanvankelijk kon Henriette haar blijdschap niet op, maar toen er geen haastwerk van haar repatriëring werd gemaakt, ebde de vreugde weg. Ze besefte dat ze geen kant op kon. Zowel naar het zuiden als het westen toe was de zone met wachtposten afgesloten. Wel vernam ze dat er een repatriëring via Odessa aanstaande was. ▶

Vervolgens bedacht ze een plan en begon ze samen met drie landgenoten (twee vrouwen en een zeeman) aan een vlucht in noordelijke richting. Eerst lopend, wat niet opschoot, daarna varend in een gestolen boot over de Elbe. Aan gevaren ontbrak het niet tijdens de tocht. Overal moest ze op haar hoede zijn voor Russische soldaten, die hun tijd doodden met drinken, roven en verkrachten. Ook het passeren van de controleposten ging niet ongehinderd. Elke keer werd er met scherp naar de boot geschoten ten teken dat deze naar de kant moest. Maar het tonen van een strookje papier 'met een paar Russische woorden' en een 'groot stempel' erop, verkregen bij de *Kommandantura*, verrichtte telkens wonderen. Scheepswrakken, beschadigde bruggen en andere obstakels veroorzaakten eveneens gevaarlijke situaties. Uiteraard was de teleurstelling groot toen er alsnog een onverwacht einde aan de ontsnapping kwam. Gelukkig voor haar liet daarna 'de langverwachte dag' niet meer op zich wachten. Eenmaal in de Amerikaanse zone beland, kreeg de verzetsvrouw, evenals haar compagnons, als NN'er voorrang en had ze in een mum van tijd een vlucht naar Brussel te pakken. Ook het vertrek uit België verliep voorspoedig. Een maand na haar bevrijding kon ze voet op vaderlandse bodem zetten en haar dierbaren, die haar kort daarvoor nog dood waanden, in haar armen sluiten. Na de oorlog emigreerde Henriette

Roosenburg naar Amerika, waar zij haar bevrijdingsverhaal in het Engels opschreef. In 1957 kwam het boek uit, dat aan de overkant van de oceaan een bestseller werd. Ook hier sloeg het in een Nederlandse vertaling bij het grote publiek aan. Opvallend is dat Zip, haar koosnaam in het verzet, niet of nauwelijks over haar oorlogsactiviteiten vertelde. Slechts sporadisch refereerde ze eraan. Zal het bescheidenheid zijn geweest? In haar epiloog memoreert historica Sonja van 't Hof dat Henriette al in het eerste jaar van de oorlog haar studie Nederlandse taal- en letterkunde opgaf, betrokken raakte bij de hulp aan Joden en steeds meer verzetswerk ging verrichten. Ze redigeerde illegale bladen, zorgde voor omvangrijke netwerken, spioneerde, maakte deel uit van de groep *Fiat Libertas*, hielp neergeschoten piloten naar Zwitserland en Spanje ontsnappen en zette een speciale inlichtingenlijn op voor de Nederlandse regering in Engeland. Het overdragen van microfiches zou deze dappere vrouw begin maart 1944 noodlottig worden, waarna vier maanden later een 'schertsrecht-spraak van twee dagen' en haar terdoodveroordeling volgde. Drie keer zelfs, daar ze als 'bijzonder gevaarlijk' werd gekarakteriseerd. Dat haar leven niet voor een vuurpeloton eindigde, heeft volgens Sonja van 't Hof in eerste instantie met Dolle Dinsdag te maken. Vluchtende nazi's voerden de veroordeelden, die nog gratie konden krijgen (waar Henriette ook deel van uitmaakte) in veewagons mee naar Duitsland, terwijl de processtukken achterbleven. Vervolgens werden 'vanwege bombardementen en het verschuivende oorlogsfront' de *Häftlinge ohne Papiere* almaar verder naar het oosten getransporteerd. De gebrekkige communicatie, die er in de laatste fase van de oorlog was, redde vermoedelijk haar leven. *De muren vielen om* is een meeslepend en indrukwekkend verslag dat denk ik ook menige leerling zal boeien. Het laat een levensles zien: niet bij de pakken neerzitten, maar vooruitkijken en het leven, bij welke tegenslag ook, positief en optimistisch weer oppakken!

Gert Moleman ■

Afro-Amerikaanse bevrijders

Dit jaar staan we stil bij de 75-jarige bevrijding van ons land. Het project *Black Liberators* besteedt aandacht aan de bijdrage die Afro-Amerikaanse hiraan leverden. Op de website lees je indrukwekkende verhalen van ooggetuigen van de bevrijding en is de historische context uitgewerkt, waarin je leest over de rassenscheiding in het Amerikaanse leger. Op de pagina 'digischool' zijn (online) werkvormen uitgewerkt met interessante thema's als discriminatie, racisme of het omgaan met bronnen. Dit alles is te vinden op www.blackliberators.nl.

Boven: Lenwood Taliferro, een van de 172 Afro-Amerikaanse soldaten die in Margraten herdacht worden.

Onder: Afro-Amerikaanse onderofficieren na D-day. Foto: Heemkundevereniging Landgraaf.

Podcast geschiedenis geven

Geschiedenis geven, het lesboek voor pabostudenten, is nu ook te beluisteren als podcast. Schrijfster Meereke Bosua en interviewer Willem Eekhof behandelen in tien inhoudelijke podcasts de tien tijdvakken. De doelgroep is niet alleen de pabostudent, maar ook de geïnteresseerde leek. Verwacht geen diepgaande analyse van de laatste stand van zaken in de geschiedwetenschap, maar een enthousiasmerende, toegankelijke podcast, die er ook toe kan aanzetten om weer eens een boek over de Romeinen uit de kast te pakken. De podcast is te vinden met de zoekterm 'geschiedenis geven'.

Online Museonbezoek

In het kader van 75 jaar vrijheid heeft het Museon de tentoonstelling *Getekend. Persoonlijke verhalen over de Japanse bezetting* samengesteld. De tentoonstelling geeft een indrukwekkend beeld van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië door unieke tekeningen en voorwerpen te verbinden met fragmenten uit dagboeken, brieven en memoires. Alle tekeningen zijn gemaakt tijdens gevangenschap in Japanse concentratiekampen in de periode van 1942 tot 1945. Wegens de maatregelen rond het coronavirus maakt het Haagse museum de tentoonstelling online toegankelijk. Wekelijks komen nieuwe tekeningen en voorwerpen beschikbaar op [museon.nl](https://www.museon.nl) en kun je luisteren naar de bijbehorende verhalen.

Joop Anemaet, *Krijgsgevangenen voor een barak*. LOG, Bandung, 1945. Collectie Museon, nr. 67399 a.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische gebeurtenis zoeken we? Stuur het antwoord vóór 19 augustus naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden.

Het antwoord op de histocrypto in *Kleio 3* was: Beethoven. De winnaar is Sylke de Greef uit Zwolle. Zij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Virtueel oog in oog met oorlog

Op de website van het Fries Verzetsmuseum is de tentoonstelling *Oog in oog met oorlog* virtueel te bezoeken. De tentoonstelling geeft een indringend beeld van de oorlogsjaren, het verzet en de Jodenvervolging in Fryslân. Zo zijn huiveringwekkende filmbeelden te zien van de deportatie van de familie De Jongh in 1942, stiekem gemaakt door een overbuurman. Er zijn foto's te bekijken van Leeuwarden, waar het straatbeeld werd overspoeld met Duitse bewegwijzering. Tot slot zijn bijzondere filmbeelden te zien van de eerste dagen na de bevrijding. De tentoonstelling *Oog in oog* is nu in 360 graden te bezoeken via **virtuele tour**. friesverzetsmuseum.nl.

Duitse bewegwijzering verdringt de ANWB-borden in steden als Leeuwarden, 1940-1941. Collectie Historisch Centrum Leeuwarden.

Studiereis DIA

Speciaal voor docenten geschiedenis organiseert het Duitsland Instituut een studiereis naar Bonn. Tijdens het verblijf in Bonn op donderdag 10 en vrijdag 11 december 2020 maakt de groep kennis met de recente Duitse geschiedenis. Nabij de oude regeringswijk van de *Bundesrepublik Deutschland* is het *Haus der Geschichte* gelegen. In dit museum leert u over de naoorlogse Duitse geschiedenis. Kosten: € 240,00. Aanmelden kan via www.duitslandinstituut.nl.

**Het volgende nummer van Kleio
verschijnt op 2 september**

Papiertje met een bijsmaak

Het is als een legpuzzel met een missend stukje, een onaf jaar, zonder de centrale examens. Ik ben gaan houden van die haast tastbare spanning die gedurende enkele weken het ontspannen geouwehoer van alledag vervangt. Van de tot examen-academie omgetoverde gymzaal, met de genummerde tafels in strenge rijen. Van het binnenschuifelen van de leerlingen, de armen onhandig vol met waterflesjes, energydrinks, mueslirepen en extra pen-nen. Iedereen staat op scherp, je voelt het aan alles. Het gedoe met de verzegelde enveloppen, het proces-verbaal, de controle van het eerste exemplaar, het uitdelen. En dan, als de klok het toestaat: jullie mogen beginnen!

Waren de centrale examens écht onmogelijk dit jaar?

Vijf dagen na de sluiting van de scholen riep de vakbond *Leraren In Actie* (LIA) dat de examens geschrapt zouden moeten worden. Het was hun zonneklaar: leerlingen zouden ongeacht hun cijferlijst het diploma moeten ontvangen. Ik vond het overdreven aandachttrekkerij. De kleine bond had door de recente, nogal onhandige tafelmanieren van de AOb *momentum* en wilde meer.

Op 24 maart werden de centrale examens definitief geschrapt, maar leerlingen kregen gelukkig niet zomaar hun diploma. Schoolexamens en de nieuwe resultaatverbeteringstoetsen werden doorslaggevend. Dat was tenminste nog iets, zou je kunnen zeggen.

LIA noemde de situatie een 'noodsituatie', zoals die ook bestond in 1945. Toen werd per Koninklijk Besluit besloten dat de eindexamens niet door zouden gaan. Mede door de Hongerwinter en de Arbeitseinsatz was het eindexamen een onmogelijkheid geworden. De motivatie voor het 'gratis' uitdelen van de diploma's in juni 1945 luidde 'dat tegenover het tekort aan examen-kennis een grotere levenservaring van de betrokkenen staat'. Niet alle leerlingen kregen toen hun diploma. De kanttekening luidde dat zij die zich tijdens de bezetting niet goed hadden gedragen de akte niet zouden

ontvangen. Dat hadden we nu ook kunnen doen. Examenkandidaten die tóch knuffelden, niet in hun elleboog hoesten, nooit hun handen wasten, te vaak onnodig de trein namen: helaas pinda-kaas, het diploma gaat aan je loopneus voorbij.

Maar nee, de situatie nu is onvergelijikbaar met die van toen. Ik denk in retrospectief dat er te snel een besluit genomen is en de mogelijkheid tot centraal examineren langer onderzocht had moeten worden. Het lukte toch ook om de schoolexamens te organiseren, vaak ook 'gewoon', fysiek in het gebouw? De weg die nu is ingeslagen is weliswaar de meest veilige, maar ook onbevredigend, paniekerig en ontzettend fraudegevoelig. Door scholen de nu allesbepalende schoolexamens zelf te laten organiseren – terwijl Den Haag de risico's erkent – trekt het ministerie haar handen af van het gedoe.

En kijk, het Amersfoortse gymnasium Johan van Oldenbarnevelt werd terecht teruggefloten door de minister, maar hoeveel andere scholen hebben ongezien eigenhandig de cijfers en daarmee het slagingspercentage opgekrikt? Hoe je het ook wendt of keert, een schooldiploma uit 2020 is toch een papiertje met een bijsmaak. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

·VGN KLEIO

Hoofdredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie: Patsboem!educatief, Martijn van Lieshout, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design, Aale van der Veen

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV, Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

Leden- en abonnementen-administratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen?

Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, *voorzitter, mediacontacten, pabocommissie*
Maarten van Gils, *secretaris, cie. didactiek*
Maud Knook, *penningmeester*
Hellen Janssen, *cie. havo/vwo, Euroclio*
Gerard Rozing, *cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen*
Steven Stegers, *Euroclio, cie. wereldgeschiedenis*
Pim Renou, *ICT, communicatie, pr*
Jos Niewold, *cie. vmbo, PVVVO*

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

3 Promotiebeurzen voor leraren geschiedenis, filosofie of klassieke talen

Deadline sollicitatie en onderzoeksvorstel:

1 november 2020

Aanstelling uiterlijk per 15 augustus 2021

Het Anchoring Innovation-onderzoeksprogramma van OIKOS, de landelijke onderzoeksschool klassieke studiën, stelt drie promotiebeurzen beschikbaar voor leraren in het voortgezet onderwijs. Zij kunnen een onderzoeksvorstel indienen voor een dissertatie op het gebied van de Griekse of Latijnse taal- en letterkunde, oude geschiedenis, antieke filosofie, klassieke archeologie of de receptie van de oudheid. Het onderwerp van de dissertatie moet aansluiten bij het thema van het Anchoring Innovation-programma.

Dit programma gaat er vanuit dat nieuwe ideeën of uitvindingen pas in een samenleving geaccepteerd worden als zij op een of andere manier aansluiten bij ("verankerd zijn in") bestaande concepten. Innovaties worden verbonden met datgene wat mensen al kennen, geloven of waarderen, in de manier waarop zij vorm krijgen of worden gecommuniceerd. Dit geldt voor technische innovaties, maar ook voor innovaties op het gebied van taal, literatuur, kunst, politiek, godsdienst, filosofie, architectuur, etc. Al deze domeinen komen derhalve voor bestudering in aanmerking.

Op www.ru.nl/oikos/anchoring-innovation/organisation/ is een lijst van mogelijke promotoren te vinden. Het tijdspad van werving laat opzettelijk veel tijd voor ondersteuning bij de ontwikkeling van het onderzoeksvorstel en de noodzakelijke voorbereidingen op de school van de kandidaat.

De beurs stelt de school van de PhD-kandidaat in staat om deze gedurende vijf jaar voor 0,4 fte en in het zesde jaar voor de hele aanstelling te vervangen. Daarbij behoudt de kandidaat zijn of haar salaris als leraar.

Voor vragen over de procedure kunt u contact opnemen met dr. Aniek van den Eersten, de coördinator van het Anchoring Innovation-programma via anchoring@let.ru.nl. Voor vragen over het onderzoeksvorstel zelf, kunt u het beste zo snel mogelijk contact opnemen met uw beoogd promotor.

Zie voor de volledige vacaturetekst:
www.ru.nl/oikos/anchoring-innovation/anchoring-jobs/